

ԱՍՏՂԱՅԻՆ ԵՐԿՆՔԻ ԱՐՏԱՅՈԼՈՒՄԸ ՄԻՀՐԱԿԱՆ ԵՐԵՔ ԱՐԵԻՆԵՐԻ ԱՌԱՍՊԵԼՈՅԹՈՒՄ

ԳԱԳԻԿ ՄԱՐՏՈՑԵԱՆ

Ելիզար Մելետինսկին միջազգային բանահիւսութեան մէջ լայն տարածում ունեցող 3 եղբայրների մասին հեքիաթների կրտսեր եղբօր կերպարը քննելիս, ի միջի այլոց նշել է, որ արեւմտեան բանագիտութեան մէջ «առասպելարանական դպրոցի ներկայացուցիչները» կարծիք են յայտնել, թէ նա մարմնաւորում է վաղորդեան այգը, որը խամրեցնում է գիշերային աստղերին՝ իր եղբայրներին կամ քույրերին¹։ Այս դպրոցի ուսումնասիրութիւններից անկախ, որոնք ցայժմ անձամբ մեզ անմատչելի են մնացել, Հայկազեան Հայագիտական Հանդէսում հրապարակած մեր մի յօդուածում² այն տեսակէտն ենք առաջ քաշել, որ 3 եղբայրների հեքիաթները մեզ են հասցրել ցերեկային եւ գիշերային Արեւի (Լուսնի) եռակի դրսեւորումների (այգաբաց, օրուայ լուսաւոր եւ խաւար մասեր) մասին առասպելութիւն։ Երրորդ՝ կրտսեր եղբայրը խորհրդանշում է ամէն օր հանդերձեալ աշխարհից յառնող, մշտապէս մանուկ՝ Արեգակին։ Ժողովրդական այդ պատկերացումն անյիշելի վաղեմութիւն ունի եւ հայոց մէջ ցայտունօրէն արտայայտուած է, օրինակ՝ ԺԲ. դարի բանաստեղծ, կաթողիկոս Ներսէս Շնորհալուց աւանդուած մի հանելուկում, ուր Մանուկ Արեւն ամէն օր ծնւում եւ մեռնում է, իսկ թաղուելուց յետոյ յառնում է աւելի գեղեցիկ կերպարանքով³։

Երեք եղբայրներին նուիրուած հեքիաթ-առասպելների շարքը միանգամայն նոր մեկնաբանութիւնների տեղիք է տալիս, երբ խնդիրը քննում ենք աստղային դիցաբանութեան լոյսի տակ, որը հիմք է ծառայել Հին աշխարհի արուեստի, գիտութեան ու ճարտարապետութեան ստեղծման։ Այս տեսանկիւնից պարզ է դառնում, որ աւելի ուշ ժամանակներում 3րդ եղբօր կերպարը վերաճել է տարեպտոյտի Արեւի՝ մեռնող եւ յառնող աստուածութեան՝ ներկայացնելով հին աստղագիտութեան վրայ հիմնուած օրացուցային գիտելիքները։

Յայտնի է 3 եղբայրների մասին Հայաստանի աշխարհագրական աննատարբեր շրջաններից գրառուած շուրջ 3 տասնեակի հասնող հեք-

իաթ, որոնցից թուարկենք միայն մի քանիսը. «Հազարան Բլրուկ կամ Այո-Դիմուկի Նաղլը»⁵, «Ղուշ Փարին»⁶, «Անմահական խնձորը»⁷, «Վրես-կէ խնձորը»⁸, «Ափղահակը»⁹, «Մինան Թաքաւերը»¹⁰, «Մաղկած Բաղ-չան»¹¹, «Ուսկէ խոնձոնը»¹², «Լուսնան Մթէն Աշխարք-նէն»¹³, «Միրզա Մահմուդ Ու Ջամալը»¹⁴ եւն.։ Հեքիաթները համապա-տասխանում են Աարնէի եւ Թումիստնի տիպարանական աղիւսակի 301, 550 եւ 551 տիպերին, որոնք գրեթէ ամբողջ Արեւմտեան Եւրոպայից, Ռուսաստանից, Հայաստանից, Թուրքիայից, Հնդկաստանից, ինդոնեզ-իայից, Հիւսիսային եւ Հարաւային Ամերիկաների որոշ չրջաններից, Աֆրիկայից գրառուած սիւժէների հիման վրայ են կազմուած¹⁵։

Ըստ հայկական հեքիաթների տրամադրած համեմատական նիւթի, դրանց բովանդակային սիսեման հետեւեալն է.՝

Թագաւորը ծեր է եւ կոյր։ Ունի 3 որդի եւ մի հրաշալի այգի, որտեղ խնձորենի է աճում՝ վրան՝ ոսկէ խնձորներ։ (Երբեմն թագաւորը սկզբը-նապէս անգաւակ է եւ 3 որդի է ունենում Աստծոյ ողորմածութեամբ)։ խնձորները ջահելացնելու եւ տեսողութիւնը վերականգնելու զօրու-թիւն ունեն, սակայն երբ գալիս է դրանց հասունանալու պահը, գիշերն անհետանում են ծառի ճիւղերից։ Թագաւորը որդիներին պատուիրում է պահակ կանգնել եւ ըռնել գողին։ Աւագ որդիները գիշերը հսկելիս, քնում են, իսկ կրտսերը յայտնաբերում է չարագործին, որը Դեմ է՝ Վի-շապ։ Կրտսեր որդին նետ է արձակում վրան։ Վիրաւոր Վիշապը քաշ-ւում, հեռանում է եւ ընկնում խոր հորի մէջ։ Եղբայրները հետապնդում են նրան, սակայն հորի ներսում վառուող կրակին չդիմանալով, չեն կա-րողանում իջնել մինչեւ յատակը։ Պարանով իջնում է կրտսեր եղբայրը եւ հանդիպում 3 գեղեցկուհի քոյրերի, որոնք առեւանգուել են երեք Վի-շապների կողմից։ Սպանում է նրանց եւ կոյսերին հանում Լոյս Աշ-խարհ։ Երբ ուզում է ինքը դուրս գալ, աւագ եղբայրները նրան դաւա-ճանաբար թողնում են հորում։

Կրտսեր եղբայրը ստորերկրեայ աշխարհում, մի աղբիւրի մօտ հան-դիպում է սեւ, սպիտակ եւ կարմիր խոյերի, որոնք կարող են հերոսին Լոյս Աշխարհ հանել, եթէ նա, ըստ հերթականութեան, նստի նախ սեւի վրայ, իսկ սեւը նրան գցի կարմիրի վրայ, կարմիրն էլ՝ սպիտակի։ Սա-կայն հերոսը չփոթւում եւ սկզբից նետւում է սպիտակ խոյի վրայ, այդ պատճառով էլ սեւ խոյը նրան տանում է Մուխ Աշխարհ։ Այստեղ հե-րոսն ընկնում է մի քաղաք, որի աղբիւրի ակը Վիշապն է փակել։ Նա մարդկանց ջուր է բաց թողնում միայն այն ժամանակ, երբ կոյս են զո-

Հարերում իրեն: Հերթը հասած է լինում Թագաւորի (կամ ուէսի) աղ-
ջկան: Հերոսը նրա հետ գնում է Վիշապի մօտ եւ սպանում հրէշին: Թա-
գաւորն, ի նշան երախտագիտութեան, կամենում է իշխանութիւնը
յանձնել նրան: Հերոսը խնդրում է դրա փոխարէն Լոյս Աշխարհ հանել
իրեն: Թագաւորը յայտնում է, որ դա իր ուժերից վեր է, եւ նրան Լոյս
Աշխարհ կարող է հանել միայն անտառում ապրող Արծիւը՝ եթէ հերոսը
սպանի ամէն տարի նրա ձագերին խժռող Վիշապին: Հերոսը դարձնա-
կայում եւ սպանում է Վիշապին, կտոր-կտոր է անում նրան եւ գցում
ձագերին՝ կերակուր: Արծիւն, ի նշան երախտագիտութեան, հերոսին իր
թեւերի վրայ հանում է Լոյս Աշխարհ: Հերոսն այստեղ հիւրընկալւում է
մի Հովիտի մօտ: Գլխին է քաշում նրա մորթած ոչխարի փորի կաշին՝ սև
քողարկուելով՝ քաշալ (ճաղատ) ձեւանում: Այնուհետեւ աշակերտ է
մտնում մի ոսկերչի մօտ, իսկ ժամանակ անց, բոլորին բացայայտում իր
ով լինելը: Թագաւոր հայրը գտնում է իր կորած որդուն եւ ամուսնաց-
նում Վիշապի գերութիւնից նրա ազատած քոյրերից կրտսերի հետ: Ա-
պա գահն ու Թագաւորութիւնը ժառանգում է նրան:

Թուարկուած հեքիաթների մի մասը սիւժէտային փոքր-ինչ այլ զար-
գացում է ներկայացնում: Մերացած, կոյր Թագաւոր հօր այգին չորա-
նում է, եւ աղէտը վերացնելու միակ ելքը հեռաւոր աշխարհից Հագա-
րան ըլլուլին, Մովինար կամ Ձմռուտ դուշին կամ Ղուշ փէրուն բերելն
է: Ղուշը պէտք է երգի՝ որ այգին կանաչի: Թագաւորն իր 3 որդիներին
պատգամում է ուղեւորուել թռչնի ետեւից: (կամ որդիները ճամփայ են
ընկնում հօր աչքերի դեղը - կամ հեքիմ - գտնելու): Հանդիպում են եռ-
եակ ճամփարաժանի մօտ կանգնած Հալեւորի, որը երեք եղբայրներին
ցոյց է տալիս երկու՝ վերադարձ ունեցող եւ մէկ՝ վերադարձ չունեցող
ճանապարհները: Կրտսեր եղբայրն ընտրում է այն աշխարհը տանող
ճանապարհը, որտեղից չեն վերադառնում: Այստեղ նա կրկնում է նոյն
այն սխրանքները, որոնք հեքիաթների նախորդ սխեմայում են հանդի-
պում: Գտնում է հրաշք Ղուշին եւ վերադառնում: Ճանապարհին աւագ
եղբայրները նախանձից կրտսերին ջրհորն են նետում եւ Ղուշն առած,
բռնում տան ճանապարհը: Կրտսեր եղբօրը փրկում է մի վաճառական:
Հօր Թագաւորութիւնում նա ծալտուած, դառնում է Դերձակի աշա-
կերտ: Ժամանակ անց բացայայտում է իրեն եւ ներկայանում հայր Թա-
գաւորին: Ղուշը երգում է, Թագաւորի այգին՝ կանաչում:

Այլ տարբերակում, Ղուշը փերի է: Հերոսը նրան բերում է հեռաւոր
աշխարհից: Փերին մատը կտրում է եւ արիւնը քսում կոյր Թագաւորի
աչքերին, եւ նրա աչքերը բացւում են:

իրանական «Միմորդ Հաւքի Օգնութիւնը» հեքիաթում պահպանուել են կոյր Թագաւորի 3 որդիների անունները, որոնցից երկուսն այս կամ այն կերպ առնչուում են Արեւի գաղափարին։ Մալէք (հրեշտակ)-Ջամ-շիդ, Մալէք-խորշիդ եւ Մալէք-Մոհամմադ¹⁸։ Ջամշիդն իրանական էպոսի ոսկեդարեան շրջանի հերոսն է՝ Տրաետաոնայի պապը, որ մարդկանց մէջ մշակութակերտ գործունէութիւն էր ծաւալում։ Աւետական Հիման է՝ մարդկութեան նախահայրը՝ հին պարսկական Ծաման, որի անունը ստուգաբանուում է, իբրեւ «երկուորեակ»։ Ծագած է համարուում հնդիրանական եւ հնդեւրոպական միասնութեան ժամանակներից եկած երկուորեակների՝ Արեւի զաւակների առասպելոյթից։ Նրա հայրն Արեւ Վիւահանտն է, որ համապատասխանում է վեդայական Վիւասւտին։ Տարբեր առասպելներում Հիմային սղոցելով սպանում է չար ոգուց դրդուած հարսգատ եղբայրը՝ Նա աւանդաբար կապուած է համարուում կրակի, հետեւաբար՝ նաեւ Արեւի հետ¹⁷։

Երկրորդ եղբայր խորշիդն արդէն ուղղակիօրէն նախագրադաշտական Իրանի Hvare Արեւ աստուածն է, որը հակամարտում է Միհր-Արեւի դէմ, ապա դառնում նրա դաշնակիցը։ Այս խորշիդի մէջ է բանասէր կարապետ Մելիք-Օհանջանեանը տեսել Սառնայ Ծռեր էպոսի խոր Մանուկի կերպարը¹⁸։ Ինչպէս է. դարի մատենագիր, աստղագէտ եւ տոմարագէտ Անանիա Շիրակացու հաղորդած տուեալներից է երեւում, պարսիկները մինչեւ է. դարը չէին դադարել Արեգակին «խորաչէտ» կոչել¹⁹։

Ինչ վերաբերում է Մալէք-Մոհամմադին, ապա նրա անունը հեքիաթում իր վրայ կրում է ուշ շրջանի մահմեդական Իրանի կրօնական զգացողութեան կնիքը։ Հին պարսկական դիցաբանական ըմբռնումներում նրա նախակերպարը նոյնքան առաջնային նշանակութիւն պէտք է ունեցած լինէր, որքան Մոհամմէդ մարգարէն է մահմեդական կրօնի համար։ Հեքիաթային Մալէք-Մոհամմադը, որի անունը երեւան է գալիս իրանական այլ հեքիաթներում եւս («Մարգարտի Տերեւը», «խիզախ Մալէք-Մոհամմադը»²⁰ եւն.), կոյր Թագաւորի այն փառապանծ որդին է, որը նոյն արկածներին է հանդիպում, ինչ հայկական հեքիաթների Յրդ հերոսը՝ կուրացած հօր աչքերի բալասանը գտնելու ճանապարհին։ Հայկական հեքիաթներում էլ անհնար է չնկատել նրա արեւային յատկանիշները։ «Ղուշ Փարին» հեքիաթում նա գետնին ընկած մի փետուր է տեսնում, որն այնպէս է լոյս տալիս, կարծես՝ «մի արեւ երկնքումն ա, մի արեւ էլ գետնին ա»։ Վերցնում, դնում է փափախածայի մէջ ու ինքն էլ Արեւի նման լոյս տալիս։ Երբ հասնում է Թագաւորի քաղաքին, լուր են

հասցնում, թէ՛ «մի տղայ ա գայի, մի արեւ երկնքըմն ա, մին էլ դրա փափախածալըմն ա»։ Նրան տանում են պալատ, եւ թագաւորը Հարցնում է. «Այ տղայ, ի՞նչ տղայ ես: էս ի՞նչ արեւ ա փափախածալըմըդ»:

Ուշագրաւ է, որ մանիքէական ուսմունքում, որը մեծ մասամբ քրիստոնէութեան եւ գրուանականութեան խառնուրդ է համարուում, յիշատակուում է Երրորդ Առաքելը, որին վերապահուած է աւարտին հասցնել լոյսի կորուսեալ նիւթի փրկութիւնը: Նա համարուում է Արեւի աստուած, ում պահաւերէնում անուանում են Միհր-Ծաղդ, իսկ սողըներէնում՝ Միշէ (Միթրա): Լոյսը, որի մարմնաւորումներից մէկն Օրմիզդն է (Որմիզդը)՝ առաջին մարդը, պարտուել եւ կորել է Մութ Աշխարհում: Այդ աշխարհի դեւերի դէմ է անվեհեր կռուի նետուում Կենդանի Ոգին՝ Միհր-Ծաղդը: Դեւերը պարտուում են, իսկ նրանց մարմիններից արարուում է աշխարհն ու Տիեզերքը²¹:

Երեք եղբայրների առասպելոյթի մասին աղօտ յիշատակութիւններ կան նաեւ Հնդարիական Մահաբհարատա էպոսում, ուր խօսուում է Յրդ եղբոր՝ Տրիտայի մասին, որին եղբայրները դաւաճանաբար ջրհորն են գցել²²: Յատուկ ուշադրութեան են արժանի իրանական ժողովուրդներէրից սկիւթների ծագման մասին Հերոդոտոսից աւանդուած երկու առասպելները, որոնցից մէկը պատմել են իրենք՝ սկիւթները, միւսը՝ յոյները: Սկիւթական առասպելի բովանդակութիւնը հետեւեալն է.՝ Սկիւթների երկրի առաջին բնակիչը Տարգիտաոսն էր, որն ունէր Լիպոքսաիս, Արպոքսաիս եւ Կոլաքսաիս անուններով որդիներ: Նրանց իշխանութեան ժամանակ երկնքից չորս առարկաներ վայր ընկան՝ լուծ, արօր, սակուր (երկսայրի տապար) եւ գաւաթ: Աւագ եղբայրները փորձեցին վերցնել, բայց դրանք սկսեցին վառուել: Յաջողուեց վերցնել միայն կրտսեր որդուն՝ Կոլաքսաիսին, այդ պատճառով էլ աւագ եղբայրները համաձայնեցին, որ թագաւորական իշխանութիւնը պատկանի նրան: Սկիւթ ժողովուրդն առաջացել է Տարգիտաոսի այս երեք որդիներից: Նրանցից յետոյ սկիւթական բոլոր թագաւորները երկնքից ընկած առարկաները պահպանում են որպէս սրբութիւն: Նրանք հաւատում են, որ տօնախմբութեան ժամանակ ով այդ առարկաները հետն ունենալով քնի բաց երկնքի տակ՝ տարին չի բոլորի²³:

Այս սիւսէում թւում է, թէ երկնքից ընկած 4 վառուող առարկաները երկնային լուսատուներ պէտք է խորհրդանշած լինէին: Միւս կողմից էլ յիշեցնում են հայկական հեթաթների աւանդական վերջարանները, երբ ասւում է, թէ երկնքից 3 խնձոր ընկաւ, մէկը հեթաթը հնարողին, մէկը՝

պատմողին, միևն էլ՝ լսողին: Երեք եղբայրների հեքիաթների ծանօթ մոտորեն են յիշեցնում հերոսի՝ գիշերը չքնելը եւ առարկաները (խրն-ձորները) պահպանելը, եղբայրների առջեւ եղած դժուար լուծելի խնդրի (տուեալ դէպքում՝ վառուղ առարկաները վերցնելու) իրագործումը: Ծիշտ է, Հերոդոտոսը չի ասում, թէ եղբայրների հայրն է յանձնարարել լուծել խնդիրը, սակայն յանձնարարութեան մասին հաղորդւում է առասպելի յունական տարբերակում: Այստեղ Տարգիտոսոսին փոխարինելու է գալիս Հերակլէսը, որը յետագայում Սկիւթիա կոչուած մի անբնակ երկրում ճամփորդելիս, ցրտի պատճառով իր վրայ է քաշում առիւծի մորթին եւ քնում է: Այդ ժամանակ նրա կառքի ձիերն անհետանում են: Հերակլէսը դրանք յայտնաբերում է քարայրում բնակւող մի կնոջ մօտ, որի հետ կենակցում է եւ նրանից ստանում ձիերը: Կինը յայտնում է, թէ Հերակլէսը 3 որդի է ունենալու, իսկ վերջինս պատգամում է նրան, որ որդիներին յանձնարարի ձգել իր աղեղն ու կապել գօտին ափսպէս, ինչպէս ինքն է անում: Նրանցից ով կարողանայ կատարել յանձնարարութիւնը, նա էլ կը դառնայ այդ երկրի բնակիչը: Ժամանակ անց, Հերակլէսի որդիներից միայն կրտսերին՝ Սկիւթէսին է յաջողում կատարել հօր յանձնարարութիւնը: Նրանից են ծագում Սկիւթիայի թագաւորները²⁴:

Սկիւթների ծագման մասին երկու առասպելում էլ, ինչպէս 3 եղբայրներին նուիրուած հեքիաթներում, դժուար լուծելի խնդրի իրագործման գրաւականը թագաւոր դառնալն է: Թէեւ առասպելում յիշատակութիւն չկայ աւագ եղբայրների՝ կրտսերի նկատմամբ ունեցած թշնամանքի վերաբերեալ, այնուամենայնիւ, այդ մոտիւը երեւան է գալիս յարակից աղբիւններից: Սկիւթական պեղածոյ իրերում ոչ մէկ անգամ հանդիպում է 2 մարտիկի՝ Յրդի դէմ մղուող կռուի տեսարանը, ուր Յրդ մարտիկը պարտւում է, ինչպէս իրանական Տրանտաոնա հերոսի 3 զաւակներից աւագներն են սպանում իրենց կրտսեր եղբորը: Իսկ սկիւթական Յրդ եղբոր՝ աւագ եղբայրներից սպանուելու պատմութիւնն ուղղակիօրէն վկայուած է հռոմէացի հեղինակ Վալերիա Ֆլակկոսի Արգոնաւտիկա պոէմից²⁵:

Բանադիտութեան մէջ ընդունուած է, որ Արեւի եռակի դրսեւորումները բնորոշ են Միհրի արեւմտեան պաշտամունքին: Միհրը բարձրաքանդակներում եւ որմնաքանդակներում երեւան է գալիս երկու Զահակի՝ ալլ Միհրերի՝ Cautes եւ Cautopates մանուկների մէջտեղում: Նրանցից մէկն՝ իր վեր պարզած Զահով խորհրդանշում է արեւազայր, միւսը՝

վայր իջեցրած Զահով՝ արեւամուտը, կամ մէկը՝ գարնանամուտը, միւսը՝ ձմեռնամուտը²⁶։ Հոռոմէական հարթաքանդակներում Միհրն ուղղահարթ էին յիշուում է որպէս Արեգակ²⁷։

Երեք Միհրերի մասին պատկերացումը, թերեւս, դրսեւորուած է եղել նաեւ միհրապաշտական ծէսերում։ Միհր-Արեւին երկրպագողները նրան աղօթում էին օրական երեք անգամ՝ առաւօտեան, կէսօրին եւ երեկոյեան։ Բանասէր Երուանդ Տէր-Մինասեանն այս աւանդոյթն արդարացիօրէն համեմատել է քրիստոնեաների՝ առաւօտեան, կէսօրուայ եւ երեկոյեան ժամերգութիւններին հետ²⁸։ Միհրին պաշտամունք մատուցելու այս ձեւը համընկնում է ԺԴ-ԺԵ դարերի մատենագիր Մխիթար Ապարանեցունց մեզ հասած՝ միջնադարեան հայ արեւապաշտների մասին այն հաղորդմանը, թէ նրանք Արեգակին երկրպագում էին համապատասխանարար այն կողմում, ուր տեղի էր ունենում նրա շարժումը²⁹։ Ուստի, ըստ այդ կողմերի էլ, այսինքն՝ ըստ Արեւի ունեցած դիրքի, երկնային լուսատուին պէտք է որ առանձին աստուածութիւն ընկալուած լինէր։

«Երեք» թիւն, առհասարակ, յաճախակի գործածուած ենք տեսնում նաեւ 3 եղբայրներին նուիրուած հեքիաթաշարում՝ Թադաւորի 3 որդի, եռեակ ճամփաբաժան, 3 քոյր, նրանց առեւանգած 3 վիշապ եւն։ Հայկական «Մաղկած Բաղչան» հեքիաթում քոյրերն այսպէս են նկարագրուում.-

Կարմիր Աշխարհի տէր Վիշապը մի դուռ ու լուսամուտ չունեցող «ամարաթ»ում գերած է պահում «ըրեքնական էլ իւր վառ (արեգակից աւելի վառ)» աղջկայ՝ աւագ քրոջը։ Սեւ Աշխարհի տէր Վիշապի «ամարաթ»ում «եռունցը մին պլոյլորած (բոլորած) լուսնընգյա» միջնեկ քոյրն է։ Սպիտակ Աշխարհի տէր Վիշապը գերել է «մին շատ դաշանգյ (սիրուն) ախճիգյ, արեւին լուսան էլ իւր լուս տըւող» կրտսեր քրոջը։ «Թաքաւերին կուճի (փոքր) տըղան» սպանում է վիշապներին եւ ազատում աղջիկներին։

Մեզ տեսանելի աստղային երկնքում չկայ մի այնպիսի լուսատու, որ համեմատելի լինի Արեգակի հետ։ Միակը Լուսինն է, որի հետ էլ զուգադրուում են քոյրերը հայկական հեքիաթներում։ Նրանք լուսնային բնութագիր ունեն նաեւ իրանական «Սիմորդ Հաւքի Օգնութիւնը» հեքիաթում. առաջին քոյրը «Չահել Լուսին է», երկրորդը՝ «Լիալուսին», երրորդը՝ «Իր գեղեցկութեամբ խամրեցնում է միւս երկու գեղեցկուհին»։

Լուսնի եռակի հիպոստասները ծանօթ են նաեւ յունական դիցաբանութիւնից. Զեւսն իր սիրուհի Իոյին կնոջ՝ Հերայի ցասումից փրկելու համար դարձնում է սպիտակ կով եւ յանձնում հարկւրաչքանի Արգոսի՝ աստղազարդ երկնքի պահանութեանը։ Սակայն Հերայի ուղարկած Բոռն Իոյին սկսում է հալածել աշխարհով մէկ։ Այդ հալածանքների ընթացքում Իոն սպիտակ կովից վերածւում է նախ մանուշակագոյն-կարմիր կովի, յետոյ՝ սեւի։ Պատմւում է, որ Արգոսի արքայ Ինախը ժամանակին հիմնադրել էր Իոպոլիս քաղաքը եւ իր դստեր անունն էլ դրել Իո՝ ի պատիւ Իո-Լուսնի, որին պաշտում էին Արգոսում։ Ռ. Գրէյսն Իո-կովի երեք գոյները համարել է Լուսնի երեք հիմնական փուլերի դրսեւորումները՝ աճող եւ նուազող երկու կիսալուսնի եւ Լիալուսնի տեսքով³⁰։

Նոյն այդ երեք գոյները հանդիպում են նաեւ հայկական «Ծաղկած Բաղչան» հեքիաթում, սակայն դրանք վերագրուած են վիշապների երեք աշխարհներին։ «Անմահական խնձորը» հեքիաթում առաջին Վիշապն ունի 7 գլուխ, երկրորդը՝ 12, իսկ երրորդը՝ 24։ Գլուխների ընդհանուր քանակը 43 է։ Այս թիւը չի խախտւում նաեւ «Վրեսկէ խնձորը» հեքիաթում, որտեղ թէեւ առաջինը 7 գլուխ ունի, 2րդը՝ 40, սակայն վերջին 3րդին, այնուամենայնիւ 43 գլուխ է վերագրւում։ Ուրեմն, այդ 3 Վիշապն ընդամենը մէկ Վիշապ են, եւ քանի որ Լուսինը հեքիաթում 3 դրսեւորմամբ է երեւան գալիս, ուստի, Վիշապն էլ օրինաւափօրէն եւ աւտուում է։

Հայկական հեքիաթներում, որպէս կանոն, քոյրերին առեւանգած վիշապները գլուխները դրել են նրանց ծնկներին եւ քնել, իսկ դա հին աստղագիտական ըմբռնումներով նշանակում է, որ Վիշապի գլուխն ու Լուսինը մօտեցել են իրար, եւ Լուսնի խաւարում կարող է տեղի ունենալ կամ խաւարումն արդէն կատարուած փաստ է եւ, ըստ հեքիաթի սիւժէի, 3րդ հերոս Արեւը սպանում է Վիշապին ու ազատում աղջիկներին։ Իրականում խաւարումները տեղի են ունենում Լուսնի ուղեծրի եւ խաւարածրի (արեւի երեւակայական ուղու) հատման կէտերում, որոնց ժամանակակից աստղագիտութիւնը «լուսնահանգոյցներ» է անուանում։ Մինչդեռ հնում կարծում էին, թէ «լուսնահանգոյցներ»-ում Վիշապն է բնակւում, որը կուլ է տալիս Լուսնին կամ Արեւին³¹։

Հայերը Լուսնի «հանգոյցներ» անուանում էին «Վիշապի գլուխ» կամ «Վիշապի տուտ»։ Մաշտոցի անուան Մատենադարանի թիւ 2000 ձեռագրում, որն այդպիսի «հանգոյցներ»ի որոշման աղիւսակ է («բոլորակ»), ժամանակի սկաւառակը պարուրած 2 փիթխարի Վիշապ է պատ-

կերուած: Սկաւառակի ներսում անգէն աչքով տեսանելի 7 մոլորակներն են դասաւորուած, այդ թւում՝ Արեւն ու Լուսինը: Վիշապներն իրենց հերթին շրջապատել են Կենդանաշրջանի գօտու 12 աստեղատները՝ հեքիաթի նոյն այն «ամարաթներ»ը, որոնցում վիշապները ժամանակ առ ժամանակ կարող են բանտուած պահել 3 քորյերին (Լուսնին): Վիշապներից մէկի գլուխն ուղիղ Լուսնի մօտ է գտնուում³²:

Հիմքեր կան կարծելու, որ Վիշապի՝ աղջիկ առեւանգելու հեքիաթային-առասպելական մոտիւր նաեւ Լուսնի փուլերի հետ կապուած օրացուցային հասկացութիւններ է ներառել: Մաշտոցի անուան Մատենադարանի ձեռագրերից երեւում է, որ հայոց մէջ ընդունուած է եղել լուսնային, այսպէս կոչուած՝ «սինոդական» մէկ ամիսը՝ Նորա(Լիա)-լուսնից մինչեւ Նորա(Լիա)լուսին ընկած ժամանակահատուածը հաշուել 29,5 օրով (օրացուցայինը՝ 30): Այս թիւը 4 անգամ կարելի է բաժանել 7 մասի, ինչից էլ առաջացել է շաբաթուայ (7 օր) գաղափարը: Ստացուած 1,5 օրուայ մնացորդը համարուել է այն ժամանակահատուածը, երբ Լուսինն անհետանում է երկնակամարից: Այսինքն՝ դա տեղի է ունենում սինոդական ամսուայ 29րդ եւ օրացուցային ամսուայ 30րդ օրուայ կէսի ընթացքում³³:

Մատենադարանի թիւ 7098 ձեռագրում տրուած են Լուսնի ածման եւ նուազման օրերին համապատասխանող 8 փուլերի անուններ, որոնք գործածական են եղել Հին եւ Միջնադարեան Հայաստանում³⁴: Դրանցից 6-7 եւ 11-12 օրական լուսինները բաժին են ընկնում աճող կիսալուսնին («Երկակտուր առաջին», երբ Լուսինը 2 կտոր է լինում) եւ «Լիալուսին» փուլերին: 14-15 օրական Լուսնի փուլը կոչւում է «Բովանդակալուսին», ինչը ժամանակակից ըմբռնումներով, «Լիալուսին» փուլն է: Այնինչ, հրեանում ենթադրել են, թէ «Լիալուսին»ի դէպքում Լուսինը 11-12 օրական է³⁵:

Եթէ վերլիչենք 7 եւ 12 գլխանի վիշապներին եւ նրանց գլխատած Յրդ հերոսի հեքիաթային միջադէպը, ապա կը տեսնենք, որ այդ վիշապների առեւանգած աղջիկներից մէկը համապատասխանում է 7 օրական կիսալուսնին, միւսը՝ 12 օրական Լիալուսնին, ինչպիսին եւ նրանք սովորաբար նկարագրւում են հեքիաթներում: Սակայն այս դէպքում բաց է մնում 24 գլխանի Վիշապի եւ Յրդ առեւանգուած աղջկայ խնդիրը, քանի որ ձեռագրում Լուսնի փուլերը մատնանշող աղիւսակը կազմուած է սոսկ սինոդական կէս ամսուայ համար, եւ մեզ յայտնի է, թէ ինչ անուն է կրել Լուսնի 24-օրական փուլը: Դրա փոխարէն, գիտենք, որ հա-

յոց օրանուններում (որոնք զուտ լուսնային երեւոյթ են, քանի որ ամիս են ձեւաւորում) 24-րդ օրը «Լուսնակ» է կոչւում³⁸։ Եթէ շրջանցենք «Բովանդակալուսին» փուլը (որտեղից ձեւագրում, ըստ էութեան, Լուսնի «գիրկում»ը՝ մաշուելն է սկսւում) եւ 24 թիւը ստանալու համար 12 օրական «Լիալուսին» փուլին աւելացնենք եւս 12 օր, ապա Լուսնի փուլերի սխեմայի դասաւորութեամբ կը վերադառնանք աղիւսակի առաջին՝ «Ուղեկցութիւն» կոչուած փուլին, երբ Լուսինն ուղեկցում է Արեգակին, այսինքն՝ երկնակամար է դուրս գալիս նրա հետ միասին։ Հեքիաթում այս մասին ասւում է, որ 3րդ հերոսը (Արեւը) 3րդ՝ 24 գլխանի վիշապին գլխատելուց յետոյ 3 քոյրերին էլ (Լուսնին) Լոյս Աշխարհ հանեց։ Այդ օրուանից սկսած, Լուսինը եւս 4 օր պէտք է երեւար Լոյս Աշխարհում եւ 28րդ օրուանից սկսած, ուղիղ 1,5 օր կրկին լիովին անհետանար տեսադաշտից։ Հաւանաբար, այս երեւոյթն էլ իր հերթին, հնում ընկալուել է որպէս Լուսնի առեւանգում վիշապից։

Երեք եղբայրներին նուիրուած վրացական «Իւան Զարիա» հեքիաթում թագաւոր հայրն իր 3 աղջիկներին, որոնք Արեւի երես չէին տեսել, ասում է. «Գնացէ՛ք, Արեւի երես տեսէ՛ք»։ Երբ աղջիկները կատարում են հօր կամքը, նրանց փախցնում է վիշապը (այսինքն՝ Լուսինը ծագում է օրը ցերեկով, այնուհետեւ անհետանում երկնքից)։ Երեք եղբայրները գնում են 3 քոյրերին փնտրելու³⁷։ Հայկական «Հեքիաթ Աւդոյ Բոյիւկ Բաշուն Եւ Զին Մաչինու Թագաւորի Ախչկան» հեքիաթում³⁸ թագաւորի 3րդ որդին ազատում է Զին Մաչինի Թագաւորի աղջկան, որին վիշապը փախցրել էր, երբ նա զրօսանքի էր դուրս եկել։ Իսկ Մատենադարանի թիւ 3965 ձեռագրում «Զին Մաչին» է կոչւում այն վայրը, որտեղ Արեգակն է ծագում³⁹։

«Լուսին» բառն, առհասարակ, Հնդեւրոպական բազմաթիւ լեզուներում համարժէք է ժամանակի միաւորներից ամսին, որը բաղկացած է օրերից (ժամերից) եւ շաբաթներից։ Ամիսներն իրենց հերթին տարի են ձեւաւորում։ Հնդեւրոպական նախաձեւն է *mēnsr, որի ժառանգներից են համարւում սանսկրիտ լեզուի māṣr (Լուսին, ամիս), պարսկերէն māhr, ռուսերէն mesjac՝ը եւն.։ Արմատն է՝ mē=«չափել»։ Հնդեւրոպական նախալեզուի ամիսները սկզբում լուսնային են եղել, այդ պատճառով էլ համահունչ են ըմբռնուել «Լուսին» եւ «ամիս» բառերը։ Յետոյ Լուսնի համար առանձին բառ է հնարուել։ Հնդեւրոպական նախալեզուի յարմատից հայերէնում մնացել է միայն «ամիս» բառը՝ ա նախաձայնի յաւելմամբ⁴⁰։

Վիշապը փախցրել է Լուսնին: Դա նշանակում է, որ նա անմիջականորեն սպառնացել է ժամանակաշին միաւորներին եւ մարդկանց գրկել չափ ու հաշուարկ կատարելու հնարաւորութիւնից: Նրա 7, 12 եւ 24 գլուխները պէտք է ըմբռնուած լինեն նաեւ 7 օրերի (շաբաթ), 12 ամիսների (տարի) եւ 24 ժամերի (օր) տեսակէտից:

Վիշապը գողացել է նաեւ Թագաւորի հրաշք այգու ծառի ոսկէ խնձորները: Իսկ ծառը հայկական ժողովրդական հանելուկներում յաճախ տարուայ խորհրդանշել է, որն ունի 12 ճիւղ (ամիս), ամէն ճիւղին՝ 30 տերեւ (օր)՝ մէկը՝ սեւ, միւսը՝ սպիտակ յաջորդականութեամբ (գիշեր, ցերեկ): Յատկանշական է, որ Բորչալուից եւ Սալմաստից յայտնի հանելուկում 30 օրերը համեմատուում են խնձորների հետ. «Մի ծառ կայ՝ 12 ճիւղ ունի, ամէն ճիւղին էլ՝ 30 խնձոր, ամէն խնձորի կէտը սեւ ա, կէտը՝ սպիտակ»⁴¹: Ուրեմն, խնձորները ծառի վրայ՝ նշանակել են կարգաւորուած օրացոյց եւ կարգաւորուած կեանք Տիեզերքում, որին սպառնում է Վիշապը՝ գողանալու պտուղները եւ ձգտելու ամէն ինչ վերածել մահուան ու քաոսի: Ուրեմն, այդ ծառը կենաց ծառն է, որի տէր Թագաւորը նոյնպէս պէտք է կապ ունենայ ժամանակի հետ⁴²:

Հին աշխարհի աստղաբաշխութիւնը ժամանակի աստուած էր ճանաչում Սատուռն մոլորակին, որին յոյներն անուանում էին Քրոնոս, բաբելացիները՝ Կայմանու, իրանցիները՝ Քայլան (Կայմանու անունից) կամ Զրուան: Վերջինս յայտնի էր նաեւ Տիխէ կամ Բակտ՝ ճակատագրի իմաստն ունեցող անուններով, ինչը համապատասխանում է Սատուռնի հին եգիպտական «Նեմեսիսի (վրէժի, փոխյատուցման, այսինքն՝ ճակատագրի աստծոյ) աստղ» անուանը⁴³: Զրուանին Բախ(կ)տ անունով է յիշուում նաեւ Ե. դարի մատենագիր Եզնիկ Կողբացին. «Զրուան ոմն անուն էր, որ թարգմանի բախտ կամ փառք»⁴⁴: Պահլաւական աղբիւրներում այդ աստծոյ մասին ասում է. «Այս աշխարհում տեղի ունեցող ամէն ինչ կատարում է բախտի, ժամանակի եւ ինքն իրեն գոյացնող Զրուանի՝ թագաւորի եւ մշտնջենագոյ տիրոջ անխախտ կամքի շնորհիւ, քանզի ամէնքի հետ հարկ եղած ժամանակ կատարում է այն, ինչ անխտասափելիօրէն պէտք է կատարուի»⁴⁵: Մանիքէականները եւս իրենց Վեհափառ Հօրը՝ Լոյս Աշխարհի Թագաւորին Զարուա էին անուանում⁴⁶:

Իրանցիները Զրուանին, յոյների Քրոնոսի նման, ծերացած աստուած էին պատկերացնում⁴⁷, ինչպիսին Հայ առասպելաբանութեան մէջ («Պատիկ Միրզան Եւ Դեւ Գորգոշան» հեքիաթում) ժուկ-ժամանակն է

ալեւոր ծերունի, որ նստած է լեռան կատարին եւ Հերթով կծկում է սեւ ու սպիտակ թելերի կծիկները՝ գիշերն ու ցերեկը⁴⁸։ Այդ կծիկները, մասնագէտների արդարացի հաւաստմամբ, արտայայտուել են Սանահինից յայտնաբերուած բրոնզէ դարի գոտի-օրացոյցի վրայ՝ կծիկ-պարոյրների տեսքով։ Դրանց թիւը 238 է՝ 118 կէտի հետ միասին։ Թուերի գումարը կազմում է 354, որը լուսնային տարուայ պարունակած օրերի քանակն է (11 օրով պակաս արեւադարձային տարուց)⁴⁹։

Ուրեմն, այս ժուկ-ժամանակ աստուածը ոչ միայն Տիեզերքի երկու հակոտնեայ երեւոյթների՝ լոյսի եւ խաւարի յաջորդականութեան, այլեւ օրացոյցի կարգը սահմանողն ու պահպանողն է։ Այդ նրա այգու կենաց ծառի օր-խնձորներն է գողանում Վիշապը՝ ձգտելով քայքայել օրացոյցը եւ խաթարել կեանքի ընթացքը։ Նրանից է կախուած օրացոյցի բախտըն ու ճակատագիրը, այդ պատճառով էլ որդիներին պատգամում է պատուհասել Վիշապին եւ փրկել Մառը Հեքիաթներում նա ոչ միայն ծեր թագաւոր է, այլեւ՝ կոյր։ Եւ սա էլ հարազատ է ժողովրդական մտածողութեանը, քանի որ ժողովուրդը բախտն ու ճակատագիրը միշտ էլ կոյր է պատկերացնում։

Հեքիաթում Պստիկ Միրզան, երբ տեսնում է, որ ժուկ-ժամանակի սեւ թելի կծիկն արդէն կծկուելու, վերջնալու վրայ է (այսինքն՝ շուտով ցերեկն է յաջորդելու), խլում է ձեռքից եւ գլորում սարի տակ։ «Դէ նոր կծկէ,- ասում է,- թող գիշերն էրկննայ, ես շատ բան ունիմ»⁵⁰։ Միրզայի գործերը գիշերն են տեղի ունենում, ինչպէս Յեղայրների հեքիաթներում Յրդ եղբօր արկածներն են Մութ Աշխարհում կատարում։ Այս դրուագն աւանդուած է նաեւ «Մինան Թաքաւերը» հեքիաթից, ուր Պստիկ Միրզան ոչ պատահականօրէն, Թագաւորի կրտսեր (Յրդ) որդին է։

«Միրզան, ըստ էութեան, Միհր-Արեւի յետագայում ծածկագրուած անունն է, որ երեւան է դալիս հայկական «Միրզա Մահմուդ Եւ Զամպուր», դրան յարող «Միրզա Մահմուդ» վերնագրերով երկու այլ հեքիաթում եւս⁵¹, ինչպէս նաեւ իրանական «Միրզա Մաստու Ռումար Եւ Բիբի Մհհրնեգար» (թրգմ.՝ Գրագիր Հարբաժ եւ Միհրի պատկերով Օրիորդ) հեքիաթում⁵², ուր Միրզան ցերեկուայ Արեւն է, իսկ Բիբի Մհհրնեգարը՝ գիշերուայ (Առսիւր)։

Ո՛րտեղից են սկսւում եւ առասպելական ի՞նչ վայրում են տեղի ունենում Յրդ հերոսի արկածները։ Հայկական «Մաղկած Բաղչան» հեքիաթում նա «զառ (ոսկի) բուլբուլի» ետեւից ուղեւորում է այն

ճամփով, որտեղից անցնողը ետ չի դառնում, այսինքն՝ տանում է հանդերձեալ աշխարհ, ինչպէս շումէրներն էին իրենց «կուր» հանդերձեալ աշխարհն անուանում «Երկիր, որտեղից վերադարձ չկայ»⁵³։ Այդ աշխարհը տանող ուղին ցոյց տուողը մի ծերունի է, որ նստած է եռեակ ճամփաբաժանի մօտ եւ Թագաւորի Յորդիններին բացատրում է, որ առաջին եւ Չրդ ճանապարհները բարի են, իսկ «Իրեքինջինը շատ չառ ա»։ Այդ ծերունու նախակերպարն ամենայն հաւանականութեամբ, յունական Հերմէսն է՝ (Մերկուրի մոլորակը)⁵⁴, որ Յունաստանում աշխարհի բոլոր ճանապարհները ճամփորդներին ցոյց տուողի համբաւ ունէր եւ Հադէսի սուրհանդակը լինելով, մեռելաների հոգիներն ուղեկցում էր հանդերձեալ աշխարհ⁵⁵։ Հերմէս մոլորակի աստուածութիւնը Բաբելոնում ծերունի Նարուն էր⁵⁶, որը յունական աստծոյ նման, դպրութեան, արուեստի, գրագիրների հովանաւոր էր եւ գրում էր մարդկային ճակատագրերը⁵⁷։ Այս տեսակէտից նա նոյնանում է հայոց Տիրին՝ Որմիզդ-Արամազդի գրչին, քրմական գիտութեան Դպիրին, Երագագոյցին, Երագահանին⁵⁸ եւ հոգեառ Հրեշտակ Գրողին, որ մարդկանց ճակատագրերն էր գրում ու մեռելաների հոգիներն ուղարկում հանդերձեալ աշխարհ։ Տիրի «Երագագոյց», «Երագահան» մակդիրներն էլ ճակատագրի գաղափարն են յուշում։ Նա կենքի եւ մահուան թագաւորութիւնների սահմանագծին կանգնած միջնորդ է աստուածների եւ մարդկանց միջեւ⁵⁹։ Ոչ պատահականօրէն, իրանցիների մէջ էլ Մերկուրի մոլորակը Տիր էր կոչւում⁶⁰։

«Անմահական Խնձորը» հեքիաթում կրտսեր եղբայրը հորն իջնելով, հասնում է «Անտակ»ին, որն, ինչպէս նկատուած է, ստորերկրեայ աշխարհի ամենախոր տեղն է, ուր կուտակուած է Սեւ ջուրը։ Հայոց մէջ յայտնի է եղել, «Անտակ», «Յանատակ», «Սեւ Յանատակ», «Անյատակ», «Յանդունդ», «Անտակ Ծով» անուններով։ Այն աշխարհի եռամաս կառուցուածքում ներկայացուել է որպէս Տիեզերքի նախնական քառսային շերտը, որի վրայ է գտնուում վերգետնեայ կարգաւորուած աշխարհը՝ Կոսմոսը⁶¹։ Այս իմաստով, պատահական չէ, որ Յրդ հերոսն «Անտակ»ին հասնելով, անմիջապէս կռուի է բռնում դիցաբանօրէն ջուր տարերքը մարմնաւորող Վիշապի հետ։

«Սիմորդ Հաւքի Օգնութիւնը» հեքիաթում Յրդ հերոսն իր կուրացած Թագաւոր հօր այգու նռնենու պտուղները գողացող դեւին հետապնդե-

լիս, իջնում է ջրհորը, որը «բոթ յարկ գետնի տակ է գտնւում»: Առաւել հետաքրքիրն այն է, որ երբ Սիմորդի թեւերի վրայ Լոյս Աշխարհ է ելնում, հաւքը նրան պատուիրում է նայել ներքեւ եւ տեսնել, թէ Երկիրն ինչ չափի է. եթէ նման է թէյի սկուտեղի, ուրեմն բոթ յարկ երկինք են բարձրացել, եւ վայրէջք կատարելու ժամանակն է: Այս դրուագից պարզ երեւում է, որ ջրհորի (հորի) յատակը եւ Տիեզերքն առասպելաբանօրէն միեւնոյն տարածութեան մէջ են պատկերացուել: Պատկերացւել են, որ 7 յարկ գետնի տակ իջնելով, կարելի է հասնել Տիեզերքին: Ուրեմն, Յրդ. Հերոսը ստորերկրաբան միջով հասնում է Տիեզերքի ինչ-որ կէտի, որտեղից սկսւում է հանդերձեալ աշխարհը: Պարզ է, որ այստեղ գործ ունենք Արեւի մահուան մասին հին առասպելական մտածողութեան հետ:

Արեւի մահը կարող էր ընկալուած լինել կա՛մ աշնանային օրահաւասարի օրը (Սեպտեմբերի 23ին), երբ գիշերն ու ցերեկը հաւասարւում են, այնուհետեւ ցերեկը սկսում է կարճանալ, կա՛մ ամառային արեւադարձին, երբ գրանցւում է ամենաերկար ցերեկը, իսկ այնուհետեւ գիշերն է սկսում երկարել՝ ի հաշիւ լոյս օրուայ: Եւ ընդհակառակը. Արեւի ծընդեան օրը պէտք է դիտուած լինէր կա՛մ գարնանային օրահաւասարին (Մարտի 21ին), երբ գիշերն ու ցերեկը հաւասարւում են, այնուհետեւ ցերեկը սկսում է երկարել, իսկ գիշերը՝ կարճանալ, կա՛մ ձմեռային արեւադարձին, երբ գրանցւում է ամենակարճ ցերեկը, այնուհետեւ սկսում է երկարել՝ ի հաշիւ գիշերուայ: Միջնադարում էլ, Մխիթար Ապարանեցու հաղորդմամբ, հայ արեւապաշտները տարեկան երկու անգամ հաւաքուել են մի յոյժ խաւար գուբի մօտ⁸⁹, ըստ երեւոյթին, պաշտամունք մատուցելու համար, որը կարող էր տեղի ունեցած լինել կա՛մ ամառային եւ ձմեռային արեւադարձերի, կա՛մ աշնանային եւ գարնանային օրահաւասարների օրերին:

Հայոց մէջ, Անանիա Շիրակացուց եւ ԺԲ. դարի տոմարագէտ Յովհաննէս Սարկաւագից հաղորդուած տուեալներով, ամառային արեւադարձի կէտը դիտուել է Յունիսի 19ին (երբ Արեւը խաւարածորի «խեցգետին» համաստեղութիւնում է), իսկ ձմեռային արեւադարձինը՝ Դեկտեմբերի 16ին (երբ Արեւն «Աթեղջիւր»ում է): Հաշուարկները կատարուել են Հայկական լեռնաշխարհի լայնութեան համար, քանի որ աշխարհագրական տարբեր լայնութիւններում այդ կէտերը տարբեր օրերի են համընկնում⁹⁰: «խեցգետին»ում Արեւը «հեռանում է» մեզանից, իսկ «Աթեղջիւր»ում՝ «վերադառնում»:

Թունաստանի տարրեր տարածքներում Հերակլեսի ծնունդը համարել են կամ Կենդանաշրջանի 10րդ համաստեղութեան «Աթեղջիւր»ի մէջ («խոյ»ից սկսած), կամ «խոյ»ում, երբ Արեւը հեռանում է 12րդ համաստեղութիւնից՝ «Ձկներ»ից⁹⁴։ Սրանից հետեւում է, որ Հերակլեսի կեանքն ու 12 սխրանքներն էլ դիտուել են որպէս Արեւի բոլորապտոյտ, որն անցնում է խաւարածրի 12 համաստեղութիւնների միջով։ Նրա ծնունդը «խոյ»ի կամ «Աթեղջիւր»ի մէջ պատկերացնելով, յոյները նկատի են ունեցել ձմեռային արեւադարձի կամ գարնանային օրահաւասարի ժամանակահատուածները։ Արեւմտեան միհրականութեան մէջ արդէն տեսնում ենք, որ Արեւի ծննդեան օրը ստոյգօրէն համարուել է Դեկտեմբերի 25ը⁹⁵, երբ ձմեռային արեւադարձն է սկսւում։

Հազիւ թէ հնարաւոր է ճշտել, թէ հայկական ամսանունները (Արեգ, Ահկի, Մարերի, Մարգաց, Հրոտից, Նաւասարդ, Հոռի, Սահի, Տրէ, Քաղոց, Արաց, Մահեկի) ինչ դիրք են գրաւել տարուայ մէջ՝ ըստ եղանակների, ինչպէս եւ կարծում է աստղագէտ, տոմարագէտ Բենիկ Թումանեանը։ Դրանք գալիս են անյիշելի ժամանակներից, որտեղից մեզ տոմարական բովանդակութեամբ բնագրեր չեն հասել։ Մի բան յայտնի է, որ երբ դրանք կիրառութեան մէջ են գտնուել, հայոց օրացոյցը շարժական է եղել, այսինքն՝ իւրաքանչիւր ամիս թափառել է տարուայ բոլոր եղանակներում⁹⁶։ Նոյնը չենք կարող ասել Կենդանաշրջանի 12 համաստեղութիւնների մասին («խոյ», «Ծուր», «Երկուորեակներ», «Պեցգետին», «Առիւծ», «Կոյս», «Կշէռք», «Կարիճ», «Աղեղնաւոր», «Աթեղջիւր», «Ջրհոս», «Ձկներ»⁹⁷), քանի որ, եթէ ամսանունները եւ դրանց տեղերը փոփոխման են ենթարկուել, ապա աստղային երկինքը նոյնն է մնացել։ Կենդանաշրջանի իւրաքանչիւր համաստեղութիւն 360° կազմող շրջանագծում մէկը միւսի նկատմամբ գտնւում է 30 անկեան տակ։ Հնում ընդունուած է՝ եղել, որ այդ համաստեղութիւններից իւրաքանչիւրում Արեւը մնում է տարեկան 30 օր։ Ելակէտ են վերցրել գարնանային օրահաւասարի կէտը։ Այդ կէտը իւրաքանչիւր 72 տարին մէկ տեղաշարժւում է մէկ աստիճանով։ Մօտաւորապէս 2000 (աւելի կոնկրէտ՝ 2160) տարուայ ընթացքում տեղաշարժը կազմում է 30°։ Այսինքն՝ շուրջ 2000 տարին մէկ գարնանային օրահաւասարի կէտը շրջանաձեւ դէպի ձախ շարժուելով փոխում է Կենդանաշրջանի իր համաստեղութիւնը։ Մ.թ.ից մօտաւորապէս 2000 տարի առաջ գարնանային օրահաւասարը սկսւել է «խոյ»ից, այնուհետեւ տեղափոխուել է «Ձկներ»⁹⁸։

Հ. Ղեւոնդ Ալիշանը կարծիք է յայտնել, որ հայերը վաղնջական ժամանակներում շարժական տոմարին զուգահեռ ունեցել են կրօնադիցաբանական տօներին համար նախատեսուած անշարժ՝ «Սրբազան տոմար», որի համաձայն, գարնանային օրահաւասարը սկսուած է համարուել Արեգ՝ Մարտ ամսից⁶⁹։ Այս տեսակէտը յետագայում պաշտպանել է տոմարագէտ Հայկ Բաղալեանը։ Ըստ նրան, առանց անշարժ տոմարի, առանց նշանաւոր տօների հաստատուն ժամանակը սահմանելու, անիմաստ կը լինէր, օրինակ, Վարդավառի տօնն ամռանը կատարելու փոխարէն, կատարել ձմռանը⁷⁰։ Ուրեմն, եթէ առաջնորդուելու լինենք հայոց «Սրբազան տոմար»ով, ապա Կենդանաշրջանի առաջին՝ «Պոյ» նշանից սկսած, համաստեղութիւններից իւրաքանչիւրը կը համապատասխանի մէկ ամսի։ «Պոյ»՝ գարնան առաջին՝ Արեգ ամսին, «Յուլ»՝ Ահիկին, «Եկաւոր»՝ Մարերիին, «Պեցգետին»՝ Մարգացին եւն։

Մատենադարանում պահուող Արեգակի ընթացքի բոլորակում, ուր ներկայացուած են տարուայ եղանակները՝ իւրաքանչիւրն իրենց երեք ամիսներով, աւանդութի ուժով, գարունը սկսուած է «Պոյ» համաստեղութիւնից։ Իւրաքանչիւր ամսին, ըստ հերթականութեան, համապատասխանում է իր համաստեղութիւնը Կենդանաշրջանում⁷¹։ Շիրակացին նոյնպէս Կենդանաշրջանի աստեղատները թուարկում է «Պոյ»ից սկսած, որին բաժին է հանում Մարտ ամիսը (Արեգ)։ «Մարտի ամսոյ... մտանէ արեգակն ի խոյն...»⁷²։ Հայերէնում նոր տարուայ իմաստն արտայայտող «Կաղանդ» բառը վերցուած է հռոմէական օրացոյցից, որտեղ իւրաքանչիւր ամսուայ առաջին օրն էր այդպէս կոչուում (kalendae)⁷³։ Իսկ հայոց ամսանուններում իւրաքանչիւր ամսուայ առաջին օրը Արեգ էր կոչուում⁷⁴։ Ուրեմն, հայերի մէջ կայուն աւանդոյթ էր հարկաւոր, որպէսզի հնարաւոր դառնար այդպիսի փոխառութիւնը։ Ուրեմն, Արեգն էլ (Մարտը) հայոց մէջ նոր տարուայ ամիս է համարուել։ Հայերն աւանդաբար, նոր տարուայ սկիզբ են ընդունել եւ տօնախմբութիւնները սկսել են գարնանային օրահաւասարի՝ Մարտի 21ին մօտ ժամանակներում՝ Մարտի 10, 13, 16, 20 եւն⁷⁵։

Մատենադարանի թիւ 3880 ձեռագրում պատրաստուած է լուսնային ժամացոյց, որի վրայ պատկերուած է, թէ ո՞ր ամսին Արեգակը ո՞ր համաստեղութեան մէջ է գտնուում։ Սկսուած է (Ածեղջիւրդով, որին բաժին է հանուել Դեկտեմբեր (Քաղոց) ամիսը։ Վեց համաստեղութիւն անց (եօթերորդը) «Պեցգետին»ն է, որը համարուած է Յունիսի (Մարգաց)

աստեղատուն⁷⁶։ (Այսինքն, ըստ հերթականութեան, խոյին դարձեալ համապատասխանում է Մարտը)։ Սա, ինչպէս վերն ասուեց, այն համաստեղութիւնն է, որտեղ ամառային արեւադարձի կէտն է գտնւում, եւ որում հնում կարող էր ընկալուած լինել Արեւի (Յրդ հերոսի)՝ հանդերձեալ աշխարհ մտնելը։ Բայց նախքան այդ հերոսին վերադառնալը, պարզեմք, թէ ինչպէս են հին աստղաբաշխները որոշել կենդանաշրջանի որեւէ համաստեղութիւնում Արեւի գտնուելու տեղը, եթէ լոյս օրով այդ համաստեղութիւնները պարզապէս չեն երեւում։

Հին յունական գաղութ Միլէթ քաղաքից յայտնաբերուած օրացոյցի մնացորդներում արձանագրուած են Յունաստանի տարածքից տեսանելի բոլոր այն աստղերի ծագելն ու խոնարհուելը, երբ Արեւը 30 օր շարունակ գտնւում է «Ջրհոս» համաստեղութիւնում։ Առաջին 2 օրուայ մասին գրուած է. «1. Արեւը Ջրհոսում է. Առիւծն առաւօտեան ծէգին մայր մտնել է սկսում...»։ (Այսինքն՝ աստղային երկնքում մինչեւ լուսաբաց երեւում է «Ջրհոսից Յ համաստեղութիւն առջեւում գտնուող «Առիւծ»ը)։ 18րդ օրուայ մասին ասւում է. «Ջրհոսի կէսն է ծագում...»։ (Աստղային երկնքում հորիզոնի մօտսկսում է բարձրանալ «Ջրհոս»ի մի մասը, իսկ «Առիւծը կիսով չափ առաջ է տեղաշարժւում»)։ 30րդ օրուայ մասին՝ «Արկտուրն է մայրամուտին ծագում»⁷⁷։ Արկտուրը «Կոյս»ի հիւսիսային հարեւան «Եզնարած» (հին հայոց յայտնի է եղել «Եզողն» կամ «Ջովող» անուամբ⁷⁸) համաստեղութեան պայծառագոյն աստղն է, որը երկնքի ամենապայծառ աստղերի թւում Յրդն է եւ մշտապէս շարժւում է կենդանաշրջանում «Առիւծ»ին յաջորդող «Կոյս» համաստեղութեան ուղղութեամբ⁷⁹։ Ուրեմն, երբ Միլէթի օրացոյցում ասւում է, թէ 30րդ օրը Արկտուրն է մայրամուտին ծագում, դա նշանակում է, որ կենդանաշրջանում առաջ է շարժուել «Կոյս»ը, իսկ «Առիւծ»ն իր տեղը զիջել է նրան։ Արեւը տեղափոխուել է «Զկներ»՝ Յ համաստեղութիւն «Կոյս»ից առաջ։

Նշանակում է, երբ աստղային երկնքի արեւելեան մասում հորիզոնի մօտ է գտնւում կենդանաշրջանի համաստեղութիւններից որեւէ մէկն իր աստղային համակարգով ամբողջութեամբ վերցրած, այդ ժամանակ Արեւը գտնւում է տուեալ համաստեղութիւնից Յ համաստեղութիւն առջեւում։ Արեւը հակամարտում է կենդանաշրջանի գօտու (Արեւուղու) կամ նրա հարեւանութեամբ գտնուող աստղատնիների թշնամական բնոյթ ունեցող տէրերից որեւէ մէկի հետ եւ «սպանում» նրանց։ Մէկ տարի անց նրանք դարձեալ յառնում են երկնոլորտում եւ դարձեալ

Հանդիպում Արեւին՝ նրա ուղեծրի վրայ, քանի որ աստղային երկնքի իւրաքանչիւր կէտ երկրից դիտողի համար վերադառնում է ճիշտ այն դիրքին, որը նրան տեսանելի էր եղել մէկ տարի առաջ:

Հին աստղաբաշխներն, առհասարակ, իրենց շուրջն ամէն ինչ յաւերժական մահուան եւ յաւերժական վերածննդի ընթացքի մէջ են պատկերացրել: Այդպէս է ոչ միայն բնութեան մէջ (օրինակ՝ ծիլ եւ բուսականութեան դէպքում), այլեւ Տիեզերքում, ուր իւրաքանչիւր աստղ մշտապէս «մեռնում»՝ իջնում է Հանդերձեալ աշխարհ եւ ժամանակ անց կրկին յարութիւն է առնում (այսինքն՝ նկատի է առնում աստղի ծագելն ու խոնարհուելը երկնակամարում)⁸⁰: Մի համաստեղութիւն մշտապէս «սպանում է» մէկ այլ համաստեղութեան: Այս երեւոյթը կռահել եւ շումերական Գիլգամէշ էպոսում առկայ աստղային առասպելների համակարգերը բացայայտելիս, կիրառել է բանասէր Արմէն Դաւթեանը: Այսպէս, Կենդանաշրջանի կազմած 360 աստիճան շրջանում, որտեղ իւրաքանչիւր 30°-ը մէկ ամսուայ տեւողութիւն ունի, 3 ամսուայ տարբերութիւն ունեցող բոլոր համաստեղութիւնները գտնւում են միմեանցից մօտաւորապէս 90° անկեան տակ: Արդիւնքում, գիշերային երկնքում մի համաստեղութիւն ասպարէզ է նուաճում միւսի «սպանութեան» հաշուին: Օրինակ, Կենդանաշրջանում «Առիւծ»ը, որ «Յուլ»ից ետ է 3 ամսով, նրա հետ կազմում է 90°-ի անկիւն: Երբ «Առիւծ»ը սկսում է բարձրանալ երկնակամարով, «Յուլ»ի աստղերն աստիճանաբար անկում են ապրում: Իսկ երբ «Առիւծ»ը հասնում է իր բարձրակէտին, «Յուլ»ի աստղերը հաւասարւում են հորիզոնի գծին եւ անտեսանելի դառնում երկրից դիտողի համար: Այնպիսի տպաւորութիւն է ստեղծւում, որ «Առիւծ»ը կռուեց, յաղթեց եւ սպանեց «Յուլ»ին: Իսկ այս մենամարտի մոտիւն աւանդուած է Հնագոյն բազմաթիւ առասպելներում եւ զարդարուեցաւ: առիւծը հակամարտում է ցուլի դէմ:

Այս նոյն օրինաչափութիւնը բնորոշ է Կենդանաշրջանի 3 ամսուայ տարբերութիւն ունեցող բոլոր միւս համաստեղութիւններին. «Յուլ»ը սպանում է «Ջրհոս»ին, «Ջրհոս»ը՝ «Կարիճ»ին, «Կարիճ»ը՝ «Առիւծ»ին եւն.: Գիլգամէշ էպոսում «երկնային ցուլը», որ «Յուլ» շումերական MUL համաստեղութիւնն է, այդպէս 7 կում անելով, ցամաքեցնում է Եփրատ գետը: Կենդանաշրջանում Եփրատի համարժէքը կարող է լինել միմիայն «Յուլ»ից 90° անկիւնով առջեւում գտնուող «Ջրհոս» համաստեղութիւնը⁸¹:

Դառնանք Արեւուդուն (Խաւարածրին) եւ Հեքիաթների Յրդ Հերոսին, որը հանդերձեալ աշխարհ մտնելով, հանդիպում է Լուսին աստուա-

ծուհուն եւ կռուի բռնութիւնը նրան առեւանգած Վիշապի հետ: Արեւուդու հարեւանութեամբ, աստղային երկնքի հարաւային կիսագնդում այդպիսի Վիշապ կարող էր հնում ընկալուած լինել միմիայն հսկայական «Հիդրա» համաստեղութիւնը, որի գլուխն անմիջապէս «Սեցգետին» աստեղատան ներքեւում է, իսկ մարմինն ամբողջովին ձգւում է «Կոյս» համաստեղութեան երկայնքով: Կենդանաշրջանում «Սեցգետին»-ի եւ «Կոյս»-ի միջեւ «Առիւծ» համաստեղութիւնն է:

«Հիդրա»ն հայերն անուանել են «Ջրօձ»⁸², ինչպէս եւ այդ աստեղատան յունական անուան հիմքում «Հիդրօ» (ջուր) արմատն է ընկած⁸³: Յոյները համարում էին, որ Հիդրա հրէշի բնակավայրը երկրի վրայ Լերնէ ծովափնեայ քաղաքի մօտ գտնուող լիճն է: Նրանք ամէն տարի այստեղ գաղտնի ծէսեր էին կատարում՝ ի փառս Դիոնիսոսի, որը հենց այս վայրում էր հանդերձեալ աշխարհ իջել իր մօր՝ Սեմելայի՝ լուսնային աստուածուհու ետեւից: Այստեղ էր հանդերձեալ աշխարհ իջել նաեւ Պեսեփոնէին առեւանգած Հադէսը⁸⁴:

Յունական դիցարանութեան մէջ Հերակլէսի 12 սխրանքներից առաջինը Նեմէյեան հրէշաւոր առիւծի սպանութիւնն է, որի դէմ նրա որսը եւ յաղթանակը տեւում է ուղիղ 30 օր (ինչպէս Արեւի հանգրուանն է Կենդանաշրջանի իւրաքանչիւր համաստեղութիւնում հնում հաշուուել 30 օր): Երկրորդ սխրանքը Լերնէյեան բազմազուլիս Հիդրայի սպանութիւնն է, որի գլուխները, յոյների պատկերացմամբ, Լուսին աստուածուհուն են խորհրդանշել: Երբ Հերակլէսը մարտնչում էր Հիդրայի դէմ, ճահճի միջից հրէշին օգնութեան եկաւ վիթխարի խեցգետինը եւ ճանկեց Հերակլէսի կրունկը, սակայն հերոսը կոխտուեց նրան: Մատուցած ծառայութեան համար Հերակլէսի հակառակորդ Հերա աստուածուհին խեցգետնի պատկերը տեղադրեց Կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների մէջ⁸⁵:

Այս առասպելում ամէն ինչից պարզ երեւում է, որ Հերակլէսի 12 սխրանքներն Արեւի արկածներն են խաւարածրում, իսկ հանդերձեալ աշխարհի մուտք է համարուել «Սեցգետին» համաստեղութիւնը, որտեղ, ինչպէս վերելում ասացինք, հնում ամառային արեւադարձի կէտն էր գտնուում, եւ Արեւի «մահը»՝ հանդերձեալ աշխարհ իջնելն էր ընկալւում: Հենց այս համաստեղութիւն մտնելուց յետոյ Արեւը պէտք է հանդիպէր Լուսնին եւ նրան առեւանգած Վիշապին (Հիդրային), ինչպէս հեքիաթներում է նկարագրւում, որովհետեւ Լուսինն, իրօք, ամառային

եւ ձմեռային արեւադարձերի օրերին «մեռնում»՝ անհետանում է երկնքից՝ իջնելով հանդերձեալ աշխարհ⁸⁶ :

Այս ամէնի նկարագրութիւնը ցայտուն տեսնում ենք հայկական հեքիաթներում, այն տարբերութեամբ միայն, որ բացակայում է հանդերձեալ աշխարհ իջած Յրդ հերոսի եւ առիւծի մենամարտի տեսարանը Դրա փոխարէն, այդ մենամարտը երեւան է գալիս իրանական «Սիմորդ Հաւելի Օգնութիւնը» հեքիաթում, ուր ջրհորի միջով հանդերձեալ աշխարհ ընկած Յրդ եղբայրը սրով երկու կէս է անում մարդկանց ահ ու սարսափի մէջ պահող առիւծին: Նրա այս հոյարարքը նոյնն է, ինչ Սասնայ Մռնդի Առիւծաձեւ Ջրդ Մհեր-Միհրի սխրանքը, որը Սասուն տանող ճանապարհը բռնած եւ քաղաքում «թանգուտէն» գցած առիւծին ճղում, երկու կէս է անում. մի կէսը դնում է «ճամբու էն խրաղ», միւսն՝ «էն խրաղ»⁸⁷ :

Երեք եղբայրներին նուիրուած հեքիաթաշարում դէպքերի ամբողջ յաջորդականութիւնը սկսւում է Վիշապի՝ Կենաց ծառի պտուղները գողանալով: Այդ պտուղները հայկական հեքիաթներում խնձորներն են (օրերը), իսկ իրանականում՝ նուռերը, որոնք իրենց մէջ պարունակող 380 հատիկներով նոյնպէս տարին են խորհրդանշում՝ օրերով: Հայկական հեքիաթներում Վիշապը ժամանակի աստծոյ այգուց խնձորները գողանում է գիշերով՝ այն ժամանակ, երբ գալիս է դրանց հասունանալու պահը, այսինքն՝ քաղում է մէկ օր հասունանալուց առաջ, ինչպէս «Անմահական խնձորը» հեքիաթն է վկայում. «...հենց գալիս էր հասնելու վախտը՝ տեսնում ին ծառի վրէն էլ ոնչ խնձոր կայ, ոնչ գաղ»:

Հայկական լեռնաշխարհում, սովորաբար, խնձորենու ծաղկման ամիսն Ապրիլն է, իսկ հասունանալունը՝ Յուլիսը: Ապրիլը, հին հայոց «Սրբազան տոմար»ով, Ահկի ամիսն է, որին բաժին է ընկնում Կենդանաշրջանի «Յուլ» համաստեղութիւնը: Յուլիսը Հրոտիցն է, որի աստեղատունն «Առիւծն» է⁸⁸ : Վիշապը սակայն, խնձորները գողանում է ոչ թէ Յուլիսին՝ այս աստեղատանը, այլ նախքան հասունանալը՝ Յունիսին՝ Մարգաց ամիսին՝ գլուխը խոթելով «Խեցգետին» համաստեղութիւն: Եւ իրօք, աստղային երկնքում տեսնում ենք, որ «Հիդրայի» (Վիշապի) մարմինը հարաւում սկսւում է Կենդանաշրջանի «Առիւծ» համաստեղութեան առջեւի ոտքերի տակից, իսկ գլուխը համարեա կպած է «Խեցգետն»ին:

Ստացւում է այնպէս, որ ժամանակի միաւորները խորհրդանշող Տիեզերական, Կենաց ծառի թշնամի առասպելական Վիշապը, որի 7, 12 եւ

24 գյուղները նոյնպէս ժամանակի միաւորներն են խորհրդանշում (չարաթ, ամիս, ժամ՝ օր), ձգտում է կազմալուծել եւ քաջայել տիեզերական կարգաւորուածութիւնը՝ օրացոյցը: Իր նպատակին հասնելու համար գողանում է Մառի պտուղները՝ նախքան հասունանալը: Գողանում-փախցնում է նաեւ Լուսին աստուածուհուն (հեքիաթները 3 կոյս քոյրերին)՝ ժամանակի ցուցիչին, որի նշանակը կենդանաշրջանի զօտում հսկայ «Կոյս» համաստեղութիւնն է: Երկնքում զբաղեցրած իր տարածքով նա գիջում է միայն ահռելի «Հիդրա»յին, որի գլուխը Հարաւային կիսագնդում սկսւում է «Ռեգեետն»ի հարեւանութեամբ, իսկ պոչը՝ վերջանում «Կշէռք» համաստեղութեան եւ «Կոյս»ի ոտքերի մօտ՝ ձգուելով վերջինիս ամբողջ մարմնի երկայնքով: «Հիդրա»յին է սպանում Արեւը՝ Լոյս Աշխարհ հանելու Լուսնին, որի աստղային դրսեւորումը կենդանաշրջանում «Կոյս»ն է⁸⁹:

Արեւը մտնում է «Կշէռք», որտեղ աւելի քան 2000 տարի առաջ աշնանային օրահաւասարի կէտն էր (Սեպտեմբերի 23ը) գտնւում, երբ գիշերն ու ցերեկը հաւասարւում են կշէռքի նժարների նման, իսկ այնուհետեւ գիշերները սկսում են երկարել⁹⁰:

Հեքիաթներում Յրդ քոյրը Յրդ եղօրը խորհուրդ է տալիս առաջինը դուրս գալ Լոյս Աշխարհ, քանի որ աւագ եղբայրները նրան հորում են թողնելու: Իսկ եթէ այնպէս պատահի, որ նա մնայ հորում, ուրեմն պէտք է գնայ աղբիւրի մօտ, որտեղ ջուր խմելու են գալիս սեւ, կարմիր եւ սպիտակ խոյերը, որոնց օգնութեամբ էլ դուրս կը գայ Լոյս Աշխարհ: Սակայն խոյերն, ինչպէս գիտենք, նրան Մուլթ Աշխարհ են գցում: Այդ խոյերն, իհարկէ, «Ռոյ» համաստեղութիւնն են խորհրդանշում, որը հորիզոնի արեւելեան մասում է գտնւում այն ժամանակ, երբ Արեւն աշնանը «Կշէռք» համաստեղութիւն է մտնում՝ Յ համաստեղութիւն «Ռոյ»ից անց: Այդ պատճառով էլ Արեւն ընկնում է Մուլթ Աշխարհ, ուր գիշերներն աւելի երկար են, քան ցերեկները: «Ռոյ»ին նախորդում է «Զկներ»ը, այսինքն՝ ջրային աւազանը, որտեղից էլ հեքիաթում ջուր են խմում խոյերը:

«Կշէռք» համաստեղութիւնը Մատենադարանի թիւ 3884 ձեռագրում ամբողջովին լուսնային խորհրդանշաններից է բաղկացած: Պատկերուած է տրոյամած հայեացքով, ծալապատիկ նստած, կարմրազգեստ մի աղջիկ, որի աջ եւ ձախ ձեռքերում կշէռքի նժարներ կան: Երկուսն էլ Լուսնի մահիկի տեսք ունեն, որոնք աճող եւ նուազող կիսալուսիններն են պարունակում իրենց մէջ: Մէջտեղում աղջիկն է, որ ինքը՝ Լիալուսինը

պէտք է լինի⁹¹։ Այս աղջկան են, թերեւս, հեքիաթի Մութ Աշխարհի քաղաքի աղբւրի ակը փակած Վիշապին զոհաբերութեան տանում, որպէսզի Վիշապը փոքր-ինչ ջուր բաց թողնի բնակիչների համար։ Սովորաբար, նա քաղաքի թագաւորի աղջիկն է, իսկ «Միրզա Մահմուդ Ու Ջամալը» հեքիաթում՝ «ռէսի (այսինքն՝ տանուտէրի, տուեալ դէպքում «Կշէճք» աստեղատան) աղջիկ» է անուանուում։ Նրան սպառնացող Վիշապը Կենդանաշըջանում «Կշէճք»ին յաջորդող «Կարիճ» համաստեղութիւնն է, որի գլուխը գտնւում է Պաւարածրի վրայ, իսկ մարմինն աւելի հարաւ է ընկած։ Գլուխը նայում է անմիջապէս «Կշէճք»ին, իսկ պոչն այնպիսի դիրք է ընդունել, որ կարծես խայթելու է պատրաստւում։ Թիկունքից «Կարիճ»ի վրայ է յարձակւում վահանն առաջ, իսկ հարուածող բազուկը վեր պարզած «Աղեղնաւոր»ը, որը նոյնպէս Արեւուդու վրայ է։

«Կարիճ»ի թունաւոր պոչի ներքեւում «Ջոհարան» համաստեղութիւնն է, ինչն անմիջապէս հարց է առաջադրում՝ այդ ուժն են պատրաստւում զոհ մատուցել «Կարիճ»ին։ Ջոհր «Կշէճք»ի կոյսն է։ Իսկ այս առասպելական Վիշապը «Կարիճ» է անուանուած՝ թերեւս, որպէսզի հնարաւոր լինի խուսափել շփոթութիւնից, քանի որ աստղային երկնքի Հիւսիսային կիսագնդում կայ եւս մէկ «Վիշապ», եւ մէկ «Օձ» համաստեղութիւն, իսկ Հարաւային կիսագնդում, ինչպէս գիտենք, «Հիդրա» Վիշապն է։

Ստացւում է, որ Արեւը հանդերձեալ աշխարհում «Հիդրա»յի առեւանգած Լուսնին Լոյս Աշխարհ հանելով, Չրդ անգամ է հանդիպում Լուսնին՝ «Կշէճք»ի կոյսին եւ նրան կլանել պատրաստուող «Կարիճ»-Վիշապին սպանելով, բացում է ջրերի ակունքները։ Լուսնին, իրօք, Շիրակացին «դայեակ անձրեւաց եւ սնուցիչ բուրաստանաց» է անուանել⁹²։

Որպէսզի Արեւն իր Չրդ ախոյեան Վիշապին սպանի, պէտք է «Կշէճք» համաստեղութիւնից՝ հայոց Հոռի (Սեպտեմբեր) ամսից անցնի «Կարիճ»՝ Սահմի (Հոկտեմբեր) ամիս։ Երբ այստեղ 30 օր մնալուց յետոյ մտնի «Աղեղնաւոր», «Կարիճ»-Վիշապն արդէն սպանուած կը լինի, իսկ ջրերի ակունքները՝ ազատուած։

Ջրերի ցամաքումը կարող է տեղի ունենալ կա՛մ աշնանը, կա՛մ ձմռանը, աւելի ճիշտ՝ կարող է սկսուել աշնանը եւ շարունակուել ձմռանը։ Բայց մանաւանդ՝ ձմռանը, երբ գետերը սնուցող ձնհալի ջրերի փոխարէն, լեռները սառոյցով եւ ձիւնով են ծածկուում։ Երբ Արեւը մտնում է «Կարիճ», եղանակն աշունն է՝ Սահմի ամիսն է։ Երբ Արեւը

սպանում է «Կարիճ»ին եւ մտնում «Աղեղնաւոր» (Տրէ-Նոյեմբեր ամիս), այդ ընթացքում աստղային երկնքում «Կարիճ»ին սպանում է նաեւ իր բարձրակէտում յայտնուած «Ջրհոս»ը: «Կարիճ»ն անհետանում է հորիզոնից: Նշանակում է ջրերի ակունքը փակած Վիշապը պարտուել է, եւ ջուր է սկսել հոսել: Սակայն ի՞նչ ջրի մասին է խօսքը, եթէ մինչեւ գարուն գետերը դեռ շարունակում են սակաւաջուր մնալ: Գարնանը մօտենալու համար Արեւը նախ պէտք է անցնի «Ջրհոս»ը (Արաց-Յունուար) եւ մտնի «Ձկներ» (Մահեկի-Փետրուար): Իսկ այդ ժամանակ աստղային երկնքում իր բարձրակէտում է գտնւում «Ծուլ»ը, որը սպանում է «Ջրհոս»ին, ում հետ հակամարտութեան էր բռնուել դեռեւս Արաց ամսուայ սկզբից: «Ջրհոս»ն անհետանում է հորիզոնից: Եղանակը ամեն է, եւ երկրի վրայ, իրօք, ջրերի պակաս է զգացւում: Ջուրը դեռ սառույցով է պատուած: Երբ գարնան Մարերի (Մայիս) ամսին Արեւն անցնում է «Ծուլ» համաստեղութիւնը եւ մտնում «Երկուորեակներ», այդ ընթացքում «Առիւծ»ը սպանում է «Ծուլ»ին, որը սպանել էր «Ջրհոս»ին եւ ցամաքեցրել Երկրի ջրերը: Այդ ժամանակ է միայն սկսւում գետերի յորդումը Երկրի վրայ, քանի որ եղանակը գարունն է, հալւում են լեռնազազաթների ձիւները եւ վարարում գետերը սնուցող վտակները:

Մինչդեռ «Կարիճ»-Վիշապի ցամաքեցրած ջրերի ակունքներն ամէնեւին էլ Երկրի վրայ չեն, այլ Մութ (հանդերձեալ) Աշխարհում են գտնւում, այսինքն՝ երկնային են՝ անձրեւները, որոնք ամառուայ տապին հազուադէպ երեւոյթ են ու աշնանն են միայն առատօրէն յորդում Երկրի վրայ: Ուրեմն, այդ Վիշապն է, որ փակել է երկնքի ջրի ակունքը եւ կոյս է պահանջում ջուր բաց թողնելու համար: Փակել է ամռանը, աւելի ստոյգ՝ Նաւասարդ ամսին, երբ աստղային երկնքում բարձրակէտում են գտնւում «Կարիճ»ի աստղերը, իսկ «Հիդրա»ն առեւանգել է Նաւասարդի համարժէք «Կոյս» համաստեղութեան կոյս Լուսնին: Այս ջրդ Վիշապին («Կարիճ»ին) է սպանում Արեւը, ազատում է «Կչէռք»ի կոյսին, անձրեւ է պարգեւում մարդկանց եւ Կենդանաշրջանում առաջ շարժուելով, հանդիպում է իր Յրդ ախոյեան Վիշապին: Հեքիաթում դա անտառում բնակուող Արծուի, Չմուտ կամ Ծովինար զուշի ձագերին ամէն տարի խժուող Վիշապն է: Յրդ հերոս Արեւը հսկում է Արծուի բնին եւ սպանում նրա թշնամուն: Այս հակամարտութեան տեսարանն աստղային երկնքում Ռաւարածրի հիւսիսային կողմում է՝ «Կարիճ» համաստեղութեան սերտ հարեւանութեամբ. «Օձակիր» համաստեղութիւնը ձեռքերի մէջ է առել «Օձ» համաստեղութեանը եւ խեղդամահ է անում նրան: «Օձ»ի մարմինը գալարւում է ջղաձգութիւնից:

«Օձ» եւ «Օձակիր» համաստեղութիւնները թէեւ տարբեր են, բայց օրգանապէս մէկ միասնութիւն են կազմում: Նրանք Արեւուդու վրայ ալիսի դիրք են գրաւել, որ Արեւն, ըստ էութեան, իր երթուղով շարժուելիս, երկու համաստեղութիւնների միջով էլ անցնում է⁹³: Եւ թւում է, որ եւ «Կարիճ»ի ու «Աղեղնաւոր»ի, եւ «Օձ»ի ու «Օձակր»ի մենամարտերն Արեւի առանձին-առանձին տեղի ունեցած կուռի տեսարաններն են վերարտադրում երկու հէշների դէմ:

«Օձ»ի մարմինը բաժանուած է 2 մասի: Արեւելեան մասում պոչն է գտնուում, արեւմտեանում՝ գլուխը: Մարմինը «Հիւսիսային թագ» համաստեղութիւնից ձգւում է մինչեւ «Արծիւ» համաստեղութիւն: «Օձակր»ի ձախ ձեռքն ամուր բռնել է «Օձ»ի պոչը, որպէսզի նա յանկարծ դուրս չպոծնի ու չհարուածի «Արծու»ին: «Արծիւ»ը թէեւ «Օձ»ի եւ «Օձակր»ի անմիջական հարեւանութեամբ է գտնուում, սակայն միանգամայն անտարբեր է նրանց մենամարտին: Կարծես, այդ կռիւն արդէն աւարտուել, վերջացել է, եւ «Արծիւ»ն այժմ հզօր թեւերը լայնօրէն բացած, թռչում է դէպի Արեւուդու վրայ կանգնած «Այծեղջիւր»: Նրա ցում, թռչում է դէպի Արեւուդու վրայ կանգնած «Այծեղջիւր»: Նրա գլուխն ու կտուցն էլ ուղղուած են դէպի այդ համաստեղութիւնը: «Այծեղջիւր»ում, որը համապատասխանում է հայոց Քաղոց (Դեկտեմբեր) ամսին, ինչպէս ասացինք, ձմեռային արեւադարձի կէտն է, երբ ցերեկները սկսում են երկարել: Այստեղ է Մութ Աշխարհում գտնուող Արեւի վերջին հանգրուանը, որտեղից նա պէտք է ծնուի, դուրս գայ Լոյս Աշխարհ՝ Արծուի թեւերի վրայ բազմած:

Եթէ վերջինք, թէ հեքիաթներում աղբիւրի մօտ Յրդ Հերոսին հանդիպած խոյերն ինչ յաջորդականութեամբ են նրան գցում Մութ Աշխարհ, ապա գաղափար կը կազմենք տարուայ եղանակները տարուայ որոշակի գոյների հետ համադրելու հին հայոց պատկերացումներից: Սպիտակ խոյն Արեւին գցում է կարմիր խոյի, իսկ կարմիրը՝ սեւի վրայ, եւ նա յայտնւում է Մութ (սեւ) Աշխարհում՝ «Կշեռք» համաստեղութեան մէջ՝ աշնանային օրահաւասարի կէտում: Այսինքն՝ սեւն աշնան գոյնն է: Լոյս (սպիտակ) Աշխարհ Արեւը դուրս է գալիս («Այծեղջիւր») համաստեղութիւնում՝ ձմեռային արեւադարձի կէտում: Ուրեմն, սպիտակ աշխարհը սկսւում է ձմեռանից՝ Քաղոց՝ Դեկտեմբեր ամսից: Մնում է պարզել կարմիր աշխարհի տեղը, որը լաւագոյնս կարող է համապատասխանել գարնանը՝ իրեւ կեանքի, վերածննդի եւ զարթոնքի գոյնը կրող եղանակի: Եւ եթէ ասողային առասպելն ասում է, որ սպիտակ խոյը Հերոսին գցել է կարմիր խոյի վրայ, կարմիրը՝ սեւի, դա ցոյց է տալիս Արեւի ամենամեայ պտոյտը տարուայ Յ եղանակներում՝ առհա-

սարակ, ոչ թէ աշանային օրահաւասարից, այլ ձմեռային արեւադարձից սկսած: Հաշուից դուրս է մնում միայն ամառը, որի առաջին ամիսը՝ Մարգար (Յունիսը) սկսւում է «խեցգետին» համաստեղութիւնից: Իսկ «խեցգետին»ն, ինչպէս տեսանք, հանդերձեալ աշխարհի մուտքն է, հետեւաբար, նոյնպէս կարող է համադրուել, միանալ մահուան գոյնին՝ սեւ աշխարհին, երբ տարին, բնութիւնը, բերքն իրենց հասունութեան շրջանում են, եւ ամէն ինչ աստիճանական անկում է ապրում: Ամէն ինչ նահանջում է, Արեւը «հեռանում է» մեզանից: Այդ պատճառով էլ ժամանակային այս կէտի նշանակն աստղային երկնքում խեցգետինն է դառնում, որը նոյնպէս յայտնի է իր ետ-ետ շարժուելու յատկութեամբ:

Տարին Հին հայոց տոմարական պատկերացումներում 3 եղանակից կազմուած լինելը լաւագոյնս փաստում է Սանահինից յայտնաբերուած բրոնզէ դարի վերոյիշյալ գօտի-օրացոյցը, ուր ներկայացուած է ձիերի 12 պատկեր, որոնք 3 խմբի են բաժանուած: Մարմինների վրայ ունեն արեւային նշաններ եւ քարշ են տալիս արեւակառքը: Գօտու վրայ նկարուած պարոյրների, կէտերի, ռոմբիկների, եռանկիւնիների, ձիերի, դրանց թուաքանակների եւ զբաղեցրած դիրքերի հիման վրայ ուսումնասիրողները եզրակացրել են, որ տեսարանը լուսնա-արեգակնային օրացոյց է, որտեղ տարին բաժանուած է 3 եղանակի՝ 12 ամսու, իսկ տարեկիցը համարուել է գարունը⁹⁴:

Ի վերջոյ ինչի՞ են նպատակամղուած Արեւի արկածները հանդերձեալ աշխարհում, որի սահմանները կենդանաշրջանի 10րդ՝ «Աթեղջիւր» համաստեղութեամբ են աւարտում: Երեք եղբայրների հեքիաթաշարում նա հորը կամ ջրհորն է իջնում կենաց ծառի պտուղները փրկելու վճռակամութեամբ: Իսկ այս տեսակէտից յատկանշական է, որ յունական դիցաբանութեան մէջ եւս Հերակլէսի 11րդ սիրանքը Հեսպերուհիների հրաշալի ալգուց (որի պահապանն առասպելի մի տարբերակում վիշապ անունով հովիւն է) ոսկէ խնձորներ ձեռք բերելն է: Այդ խնձորները կոչւում են նաեւ «ոչխարների», քանի որ յունարէն melon բառը եւ խնձոր է նշանակում, եւ ոչխար⁹⁵: Համանման պատկերացում յայտնի է նաեւ հայկական հանելուկներից, ուր Լուսինը ներկայացւում է, իրրեւ հովիւ, իսկ աստղերը՝ նրա հօտը⁹⁶: Այս դէպքում ոչխարը կարող է ընկալուել նաեւ գարնան խորհրդանշել «խոյ» համաստեղութիւն, այսինքն՝ աստղերի խումբ, իսկ հերոսը՝ գարնանաբեր աստուած: Իսկ առասպելաբանօրէն ի՞նչ է խնձորը, եթէ ոչ նոյն աստղը, քանի որ կիսուելուց յետոյ ներսում աստղի պատկեր է երեւում: Իրականում Հեսպերն էլ աստղ է

կոչուել յոյների մէջ, որ ծագում է արեւմուտքում, երբ արեւը մայր է մտնում⁹⁷ :

Տարբեր ժողովուրդների աւանդոյթներում խնձորն առնչւում է մարդկային սեռունակութեանը, պտղաբերութեանը⁹⁸ եւ ընդհանուր առմամբ, չի բացառւում, որ կարող է յանգել նաեւ գարնանային պտղաբերութեան գաղափարին: Հայոց մէջ հասել է նոյնիսկ պաշտամունքային մակարդակի: Գարեգին Սրուանձտեանցի հաղորդմամբ, Վասպուրականի Ազնաւորաց բերդի մերձակայքում հոսող գետի ակունքում վաղ արչալոյսին խնձոր էր յայտնւում, իսկ ով ձեռքը կարկառում էր, որ վերցնի՝ չքանում էր: Աղբիւրի ակը սուրբ էր համարւում, եւ չէր թոյլատրւում պղտորել՝ ջուր վերցնելով⁹⁹ : Այդ խնձորն, ըստ երեւոյթին, լուսաբացի աստղ Արուսեակ-Լուսաբերի (Վեներա մոլորակի) արտացոլանքն է եղել ջրի մէջ, որ «խնձոր» է անուանուել: Աստղերն էլ առանձնապատուկ պաշտամունքի են արժանացած եղել հայոց մէջ: Ժողովուրդը հաւատացել է, թէ նրանք կարող են զօրութիւն, իմաստութիւն եւ գուշակելու ունակութիւն շնորհել մարդկանց: Երուանդ Լալայեանը պատմում է, թէ ինչպէս գիւմիւրդեցի մի հովիւ խմել էր քարի փոսի մէջ հաւաքուած ջրից, իսկ գիշերը նրան երագում յայտնել էին, թէ սրբացաւ, քանի որ խմեց այն ջուրը, որի մէջ աստղն էր «գարկել»: Այնուհետեւ հովիւին արգելել էին ամուսնանալ. վերջինս գուշակելու շնորհ էր ստացել¹⁰⁰ : Ըստ հուֆեան, ջրի մէջ «գարկած» այս աստղը Վասպուրականի աղբիւրի ակի մէջ յայտնուող խնձորի համարժէքը պէտք է եղած լինի: Աւելացնենք միայն, որ խնձորի պատկերը երբեմն թագաւորական թագի ու գաւազանի զարդ է ընտրուել: «Խնձոր» է կոչուել եկեղեցական սրբազան խաչից ներքեւ գտնուող գունդը: Խնձորին վերագրուել է նաեւ բուժիչ յատկութիւններ¹⁰¹ :

Այս ամէնից յետոյ պարզ է դառնում, թէ Յ եղբայրների հեքիաթաշարում ի՞նչ էին խորհրդանշում Թագաւորի հրաշք այգու կենաց ծառի վրայ աճող խնձորները, ինչու՞ էր տիեզերական քառսային ուժերի խորհրդանիշ՝ Վիշապը գողանում դրանք, ինչու՞ Թագաւորի Յրդ որդին գնաց հանդերձեալ աշխարհ՝ պատժելու նրան եւ ինչու՞ հեքիաթների վերջում մշտապէս երկնքից Յ խնձոր է ընկնում հեքիաթը պատմողների եւ շոտղների համար: Դրանք կեանք, երկարակեցութիւն, առողջութիւն եւ իմաստութիւն շնորհող աստղերի ալլաբանութիւնն են, այն աստղե-

րի՝ որոնք միեւնոյն ժամանակ ժամանակի (կեանքի) միաւորներն են խորհրդանշում:

Դառնանք Յրդ. Հերոս Արեւին, որը ժամանակի կարգաւորումն իրականացնող աստուած է, քանի որ ինքն է տարեպտոյտ կատարողը՝ Թագաւորի (ժամանակի աստծոյ) այգու կենաց ծառի պտուղներին սպառնացող Վիշապին սպանողը, Լուսնին (որով ժամանակն է չափուում) Վիշապի գերութիւնից ազատողը: Սասնայ Շռեր էպոսում ժամանակի Հետանմիջականօրէն կապուող այդպիսի Հերոս է Փոքր Մհեր-Միհրը, որը փակուած է ժայռի մէջ եւ նայում է բախտի, ճակատագրի անիւի՝ «Չարիսի Ֆալաք»ի պտոյտին: Երբ այդ անիւը կանգ առնի, դուրս է գալու՝ աշխարհն աւերի¹⁰²: Անին, ըստ հոլթեան, ժամանակի ըմբռնման Հին աշխարհայեացքի դրսեւորումներից մէկն է, որի համաձայն, Տիեզերքում ամէն ինչ պատկերացւում էր անիւի նման անսկիզբ եւ անվերջ, շրջանաձեւ շարժման մէջ, որտեղ կեանքն ու մահը հաւասարաբէժ հասկացութիւններ էին դիտարկուում, քանի որ Տիեզերքում ամէն ինչ կրկնուում է պարբերաբար¹⁰³: Մատենադարանի բազմաթիւ ձեռագրերում երկնոլորտը համեմատուում է ջրաղացքարի, իսկ մոլորակներն այդ քարի պտոյտի հակառակ ուղղութեամբ ընթացող մրջինի հետ: Այստեղից էլ ծագել է «մոլորակ» անունը, որը վերագրուել է նաեւ Արեւին ու Լուսնին¹⁰⁴: Անգէն աչքով տեսանելի 7 մոլորակները, կարծես, իրօք, մոլորուած լինեն. պատկերացուել է, որ երկնոլորտը նրանց տանում է արեւելքից արեւմուտք, բայց իրենք էլ ընթանում են արեւմուտքից արեւելք: Ահա թէ որտեղից է առաջ եկել «Չարիսի Ֆալաք» արտայայտութիւնը: Չարիսը հայոց կենցաղում ջրաղացքարի անիւն է՝ իր սրունիով, որի նշանակը եւ երկնոլորտն է, եւ ճակատագիրը, որը ժամանակի աստծոյ անուններից մէկն էր (Բախտ): Ամբողջ երկնոլորտի «չարժումը» ճակատագրի անիւի պտոյտի արտայայտութիւն է:

Ժամանակը կարգաւորող, հանդերձեալ աշխարհ մտնող եւ ելնող Արեւն իրանական հաւատալիքներում իր վրայ էր վերցրել նաեւ մարդկային հոգիները դատելու առաքելութիւնը: Կրտսեր Աւեստայում ասուում է. «Երբ առաքիներին հոգիներն անցնում են ուրիշ աշխարհ, աստղերը, Լուսինը եւ Արեւը օրհնում են նրանց»: Այսինքն՝ արդարների հոգիների վերջին բնակավայրն աստղային երկինքն է: Սակայն մինչ երկնքին հասնելը, մարդու հոգին պէտք է անցնի Հատուցման կամ Չինատ կամրջի վրայով, որը Հարատի լեռան վրայից ձգւում է մինչեւ աստղերը: Գա-

գաթնամասում նա սրի նման սուր է, եւ մեղաւոր հոգիները սայթա-
ջում ու ընկնում են անդունդը, որտեղ նրանց յափշտակում եւ տարտա-
րոս է տանում դեմոնը (վհուկը): Առաքինի հոգուն կամրջի վերջում ըս-
պասում է Միհրն իր գործակիցներ Սրառչալի եւ Ռաշնուի հետ: Նրանք
դատում են փրկուածին՝ արդարաբար կշռելու նրա բոլոր բարի գործե-
րը¹⁰⁶:

Չինւատ կամուրջը հայոց մէջ յայտնի է եղել «Մազէ կամուրջ» անու-
նով, որի վերջում քրիստոնէութիւնը կանգնեցրել է ոչ թէ Միհր-Արեւին,
այլ «Արդարութեան Արեգակ» Յիսուս Բրիստոսին¹⁰⁸: Մազէ կամրջի,
նրա վրայով անցնող արդար մարդու եւ ներքեւում կանգնած վհուկի
տեսարանը ժողովուրդը մինչեւ մեր օրերը թատերականացուած ներկա-
յացնում է լարախաղացութեամբ կամ, այսպէս կոչուած, «քեանդրա-
գ»ութեամբ: «Քեանդրագ»ը լարախաղացն է: Դիմակաւորուած վհուկը
«Քյոսա» (անմազ) է կոչուած, որը ծաղրում է լարի վրայով քայլող հերո-
սին եւ ակնկալում նրա վայր ընկնելը կամ ընդհակառակը՝ գովարա-
նում է նրան, որ վայր չի ընկնում: Հերոսն անտարբեր է այդ ամէնի
նկատմամբ: Նրա հայեացքը միշտ առաջ է նայում, իսկ ինքը հոգու
նման թեթեւ ցատկեր է կատարում լարի վրայով՝ «չարժուելու դէպի
աստղերը»:

Ինչպէ՞ս է Միհրն աստղային առասպելաբանութեան մէջ դարձել
Ջրուանի Յրդ որդի, եթէ յայտնի է, որ Ջրուանն ընդամէնը 2 որդի է ու-
նեցել՝ Որմիգդն ու Արհմնը (Ահրիմանը)¹⁰⁷:

Հակոտնեայ երկուորեակների առասպելոյթը ծագել է դեռեւս եր-
կարմատ (դուալ) հասարակութիւնում՝ տոհմատիրական կարգերում,
երբ հասարակութիւնը դիտւում էր իբրեւ երկաստիճան Տիեզերքի՝ եր-
կնքի եւ ստորերկրայքի հակադրամիասնութեան արտացոլանք, ինչպէս
դա բանագիտական պատկառելի նիւթի հիման վրայ ցոյց է տուել Ալեք-
սանդր Ջոլոտարեւը¹⁰⁸:

Ջրուանական առասպելում լուսաւոր Որմիգդը խորհրդանշում է
երկրային թագաւորութիւնը, Արհմնը, որին Ծ հազարամեայ իշխանու-
թիւն է տրուած՝ ստորերկրայքը՝ Իրանական աւանդութեան մէջ վեր-
ջինս պատկերւում է որպէս վիշապ, որը յարձակւում է իր եղբոր երկ-
նային թագաւորութեան վրայ, բայց պարտուելով՝ քաշւում է ստորերկ-
րայք¹⁰⁹:

Զրուանի 2 որդիների փոխարինումը Յով, Հաւանաբար, տեղի է ունեցել եղբայրներից մէկի կամ միանգամից 2ի կերպարների երկփեղկման ճանապարհով: Երկրորդ դէպքում, որն աւելի Հաւանական է, Յրդ եղբայրը երեւան է եկել, իբրեւ միջնորդ օղակ 2 եղբայրների միջեւ եւ գերիշխող դիրք է գրաւել նրանց երկնային եւ ստորերկրեայ իրաւասութիւնների նկատմամբ: Երրորդ եղբայր Արեւը, որի ճանապարհն անցնում է ե՛ւ երկնքով, ե՛ւ ստորերկրայքով, ձեռք է բերել առաջնային նշանակութիւն՝ ստանձնելով վիշապների դէմ կռուողի, տիեզերական կարգուկանոն եւ արդարադատութիւն հաստատողի գործառույթը: Փաստացիորէն, նա ստանձնել է ե՛ւ երկնքի, ե՛ւ վերգետնեայ Երկրի, ե՛ւ ստորերկրայքի իշխանութիւնը, ինչպէս սկիւթական Յրդ եղբայր Կոլաքսախսը (որի անունը նոյնպէս «Արեւ արքայ» է ստուգաբանւում) իշխանութիւն ունէր իր աւագ եղբայրների՝ Արպոքսախի՝ «Սորքերի տիրոջ» եւ Լիպոքսախի՝ «Լեռների (Երկրի) արքայի» վրայ¹¹⁰:

Միհրը ե՛ւ Որմիզդի լոյսն է մարմնաւորում, իբրեւ երկնքի տէր, ե՛ւ Արհմնի խաւարը՝ նրա վիշապային էութեամբ: Իրանական աղբիւրները չեն պահպանել նրա կերպարի այս երկակի ըմբռնումը, սակայն դրա փոխարէն Հռոմում Միհրը պատկերւում էր Արեւի նման շողարձակող գլխով եւ իր մարմինը պարուրած օձերով, որոնց հետ հաշտութեան մէջ է¹¹¹: Այդ տեսքով մեզ է հասել նրա հարթաքանդակն՝ Այոն աստծոյ անունով: Այոն-Միթրա-Միհրը կանգնած է համաշխարհային գնդի վրայ: Մի բարձրաքանդակում ներկայացուած է վիշապի գալարներով պարուրուած պատանի, որը դուրս է եկել կոտորուած ձուի միջից: Ձուի կճեպի մի մասը ոտքերի տակն է, միւս մասը՝ գլխավերեւում, որին փաթաթուել է վիշապի գլուխը: Պատանի աստծոյ շուրջը շրջողը նոյնպէս ձուածիր է՝ Կենդանաշրջանի 12 համաստեղութիւնների նշաններով: Այդ ձուածիրը Տիեզերքի պատկերն է, իսկ աստծոյ անունը Ֆանէս է: Պահպանուել է նմանօրինակ եւս մէկ հարթաքանդակ, որ դարձեալ պատկերում է ձուից նոր ծնունդ աստծուն եւ նոյն ձուածիրը՝ Կենդանաշրջանի նշաններով: Երեք պատկերներն էլ յայտնաբերուել են Հռոմի Ալենտինեան բլրի ստորոտի միթրայական սրբարանից: Առաջին Ձը՝ յունական մակագրութիւններով, նուիրուած են «Հելիոս (Արեւ) - Միթրա» աստծուն, Յրդը՝ «Հելիոս-Միթրա-Ֆանէս» աստծուն: Ֆանէսն օրփէոսեան աստուած էր եւ նոյնացւում էր Միթրա-Միհրին: Վանդէր-Վարդէնն արդարացիօրէն եղրակացնում է, որ սերտ կապ է գոյութիւն ունեցել զրուանականութեան, միհրականութեան եւ օրփէոսականու-

թեան միջեւ, որոնք մ.-թ.ա Դ. դարում գոյութիւն ունէին միաժամանակ, Միթրա-Միհրը զրոականական աստուած էր եւ ոչ՝ զրադաշտական, քանի որ Զրադաշտ մարգարէն կտրականապէս դատապարտում էր ցուլի զոհաբերութիւնը Միհրի պաշտամունքում: Իսկ ցուլ զոհաբերողն առասպելաբանօրէն Միհրն էր¹¹³:

Օրփէոսեան առասպելաբանութեան մէջ Արեւը նաեւ Ամուր էր կոչւում եւ կրում էր «Ֆաետոն Պրոտոգոն» (Նախածին Ճաճանչող) անունը: Նրան մայրը՝ Գիշեր աստուածուհին աշխարհ էր բերել մթութեան արգանդից՝ արծաթէ ձու ածելով¹¹³: Այդ աստուածն Ապուլէից հաղորդւած Ամուրի եւ Փսիխէայի առասպելում, ցերեկները վիշապ է, որը կտրում-անցնում է ստորերկրայքի Ստիքս գետը, իսկ գիշերները՝ գեղեցիկ պատանի է դառնում¹¹⁴: Պելասգեան մի առասպելում թռչնի կերպարանք առած Էւրինոմ աստուածուհին վիշապից բեղմնաւորուելով, ձու է ածում, իսկ վիշապը գալարւում է դրա շուրջն այնքան ժամանակ, քանի դեռ միջից դուրս չի գալիս այն ամէնը, ինչ մեզ չըջապատում է բնութեան մէջ (այդ թւում՝ երկնային լուսատուները)¹¹⁵:

Նմանօրինակ պատկերացումների հետքեր բազմիցս հանդիպում են հայկական եւ իրանական հեքիաթներում, ուր, ինչպէս ասացինք, Միհրը յաճախ «Միրզա» ծածկազրուած անունով է երեւան գալիս: «Միրզա Մահմուտի Հեքիաթ»ում¹¹⁶ նա վիշապի կերպարանքով յայտնւում է անզաւակ կնոջն ու նրա ամուսնուն եւ յայտարարում, թէ նրանց զաւակն է: Վերեւում յիշուած իրանական «Միրզա Մաստու Քումար Եւ Բիրի Մեհրեբար» հեքիաթում Միրզան դարձեալ անզաւակ կնոջ եւ նրա ամուսնու (ինչպիսին էր Զրուանը¹¹⁷) վիշապ զաւակն է, որը յետոյ մարդկային կերպարանք է առնում: «Օձ Մայր» հայկական հեքիաթում¹¹⁸ այս հերոսը դարձեալ Վիշապ է (օձ), որ գիշերները գեղեցիկ տղայ է դառնում: Նա ձուից է դուրս եկել, ինչպէս միհրական սրբարանի տեսարաններում՝ Միհրը Այնտեղ, ուր ձուն են յայտնաբերել, նստած է Պստիկ Քանոմը՝ իր 12 «նոքարներով» (համաստեղութիւններով կամ ամիսներով):

Պատկերն ամբողջացնելու համար մնում է եւս մէկ խօսուել մանրամասն աւելացնել Աւենտինեան բլրի ստորոտի միթրայական սրբարանից, ուր պահպանուել է DEO ARIMANIO մականգրութիւնը: Ուսումնա-

նասիրողներից ոմանք այս բառակապակցութեան մէջ Աճրիմանի անունն են տեսնում: Միւրի պաշտամունքի հետեւորդներն իրենց Արեւ աստծոյ տաճարում երկրպագել են Աճրիման աստծուն, ինչպէս դա անում էին պարսից մոգերը: Այսպիսի մօտեցումը նոյնպէս ծագումնաբանօրէն չի համապատասխանում ուղղափառ զրադաշտականութեանը եւ եւս մէկ անգամ փաստում է, որ Միւրն արեւելեան աստուած էր եւ առնչում էր Զրուանի՝ ժամանակի աստծոյ պաշտամունքին¹¹⁹:

Զրուանի եւ նրա որդիների նախակերպարները՝ սիւժէտային այն ընթացքի մէջ, որպիսին մենք նրանց տեսնում ենք Յեղրայրների մասին հեթաթաշարում, պահպանուել են (ճիշտ է, զգալիօրէն աղարտուած) Սասնայ Մռերում: Էպոսի կառուցուածքում կարեւոր տեղ է գրաւում խաչապաշտ-կռապաշտ (քրիստոնեայ-ոչ քրիստոնեայ) հակադրութիւնը, այդ իսկ պատճառով նրա զանազան պատումներ բանաւոր «խմբագրման» են ենթարկուել քրիստոնեայ-եկեղեցական քարոզչութեան ազդեցութեամբ: Սասնայ Մռերն աւանդաբար սկսւում է երկուորեակներ Սանասարի եւ Բաղդասարի, նրանց մօր՝ Մովինարի, վերջինիս հօր՝ Գագիկի եւ կռապաշտ Թագաւորի պատմութիւնից: Գագիկ Թագաւորից նրա դստերը պահանջում է մէկ այլ Թագաւոր, որը, որպէս կանոն, «կռապաշտ» է որակւում: Մարտունեցի Յովհաննէս Յակոբեանի պատումում ասւում է. «Ժամանակաւոր, ասած, մի հաղ կռքապաշտ թաւակաւոր կար, կուռք էր պաշտում. ունէր էրգու հատ տղայ: Տղաներ՝ մէկի անուն Սանասար, մէկին՝ Ասլիմելիք (Բաղդասար - Գ.Մ.)»: Այնուհետեւ ասացողը պատմում է, թէ «կռքապաշտ» Թագաւորն ունէր մի արտ, որն անընդհատ «ծեծկում էին ղշերը»: Հայրը որդիներին յանձնարարում է. «Կնացէք, արտը պաշտպանէք, օր ղշերը չըծեծկեն արտին»: Տղաներից մէկն արտի «վերին գլխին» է գնում, միւսը՝ «ներքին», եւ սկսում են զարկել ղշերին: Սանասարը յանկարծ նայում է երկնքին եւ ասում. «Մեր հայրը օր կուռք է պաշտում, բա էս վերին դելինն ի՞նչ ա... Կայ, չկայ, սա Աստուած ա. անպայման մենք պտի աւտանք Աստուած»: Հայրը, երբ իմանում է, որ որդիները տեսել են Աստծուն եւ հաւատացել, որոշում է նրանց իր կուռքերին զոհաբերել: Եղբայրները հեռանում են օտար երկիր: Ժամանակ անց, Ասլիմելիքը վերադառնում է հօր երկիրը, սպանում է նրան կուռց տանը եւ ջարդուփշուր անում կուռքերին¹²⁰:

Այս պատումում սկզբից եւեթ երեւում է, որ «կռքապաշտ» Թագաւորը նախապէս Զրուանն է եղել, որը Եզնիկ Կողբացուց հաղորդուած ա-

աւասպելում էլ նախեւառաջ իր աստուածներին գոհաբերութիւններ ա-
նող՝ պաշտամունք մատուցող աստուած է նկարագրւում¹²¹։ Նա նաեւ
հեքիաթների այգու տէր Թագաւորն է, որի այգին էպոսում դարձել է
արտ, իսկ գող Վիշապի փոխարէն յայտնուել են «ղշերը»։ Պահակութիւն
անող եղբայրների թիւը երկուսն է։ Ոսք չկայ այն մասին, որ Թագա-
ւորը կոյր է, եւ Յրդ որդին գնում է այն աշխարհ՝ հօր աչքերի բալասա-
նը գտնելու։ Որդիներից Ասլիմեխը (կրտսերը) ընդհակառակը՝ գուրգ
խփում, Զարդում է հօր գլուխը, էպոսի խաչապաշտ ասացողներն, ի
հարկէ, չեն կարող հանդուրժել ճշմարիտ Աստծուն հաւատացած
որդիների եւ նրանց կուսապաշտ հօր հաշտութիւնը։

Հայկական էպոսում, աւանդաբար, Սանասարի եւ Բաղդասարի ճիւ-
ղին յաջորդում է Ջոջ Մհերի ճիւղը։ Ջոջ Մհերը երկատուում է Սանասա-
րի կերպարից, բայց ոչ թէ Սանասարի եղբայրն է, այլ՝ որդին։ Ջոջ Մհե-
րի կերպարն իր հերթին երկատուում է Դաւթի, Դաւթինը՝ Փոքր Մհերի
կերպարների, որոնց սխրանքները, գործողութիւններն ու արարքները
յաճախ կրկնում են մէկը միւսին եւ դրանով նոյնանում Միհրի կերպա-
րին։ Եւ քանի որ էպոսում ոչ թէ 3, այլ 2 եղբայրներ են գործում, հետե-
ւաբար՝ բացակայում է Յրդ եղբօր՝ աւագ եղբայրների ձեռքով հորում
մնալու միջադէպը, ապա դրա փոխարէն երեւան է գալիս մէկ այլ մո-
տիւ։ Հորն է ընկնում Դաւիթը (կամ Փոքր Մհերը) իր խորթ եղբօր՝ Մարա
Մելիքի ձեռքով՝ դարձեալ դաւաճանաբար։

Միհրական եռեակի առասպելութի՝ հեքիաթներից աւանդուած միւս
գրեթէ բոլոր միջադէպերը՝ Յրդ հերոսի սխրանքներն ու գործողութիւն-
ները՝ հանդերձեալ աշխարհում (Քառսուն ճող ծամ կոյսին Վիշապից ա-
գատելը, ոսկէ խնձորին տիրանալը, Պառաւի տանը հիւրընկալուելը,
Մութ քաղաք ընկնելը, Զրի ալը փակած Վիշապին սպանելը եւ նրան գո-
հաբերութեան տարուող աղջկան ագատելը, Արծուի թչնամի Վիշապին
սպանելը, այնուհետեւ նրա թեւերի վրայ Սասուն վերադառնալը եւն.)
նոյնութեամբ կրկնւում են էպոսի՝ Սասունցի Փարմանի պատումում¹²²։

Զրուանին՝ իր երկու որդիների հետ տեսնում ենք նաեւ աստղային
երկնքի Հարաւային կիսագնդում՝ շատ մօտ Արեւուդու վրայ գարնա-
նային տարեակիցն ազդարարող «Ոոյ» համաստեղութեանը։ «Ոոյ»-ին
յաջորդում են «Յուլ»-ը եւ «Երկուորեակներ»-ը, որոնց անմիջական հարե-
ւանութեամբ «Օրիոն»-ն է՝ վահանակիր, թրակիր կամ մահակակիր հըս-
կան, որի դէմ կատաղի կռուի է նետւում «Յուլ»-ը։

Օրիոնը յունական դիցաբանութեան մէջ հողածին էր՝ վիթխարի հասակ ունեցող հսկայ, որ սիրատառնում էր Օյնոպիոնի դուստր Մերոպէին: Օյնոպիոնը հարրեցնում է Օրիոնին, եւ երբ վերջինս քնում է, կուրացնում է նրան ու նետում ծովի ամբար: Օյնոպիոնը գտնում է մի տղայի, նստեցնում է ուսերին եւ խնդրում, որ ցոյց տայ արեւածագը տանող ճանապարհը: Երբ տեղ են հասնում, նա բռնում է աչքերն Արեւի ճառագայթներով եւ վերականգնում տեսողութիւնը¹²³:

«Օրիոն» համաստեղութիւնը հայերին ծանօթ է եղել «Հայկ» կամ «Հայկն» անուամբ: Այդպէս են Աստուածաշնչի հայ առաջին թարգմանիչները նրա անունը յունարէնից փոխադրել հայերէն¹²⁴: «Հայկ»ը երկնքում գտնւորուած, աղեղնաւոր հսկայ է՝ բաղկացած 7 հիմնական պայծառ աստղերից, որոնցից 2ն ուսերն են կազմում, միւս 2ը՝ ոտքերը, եւ 3ը՝ գոտին: Յատկապէս կարեւորուել է «Հայկ»ի գոտին, որովհետեւ հայերը տարրեր ժամանակներում առանձին անուններ են տուել դրան: Կոչուել է «Շամփուր», «Երեք թագաւոր» եւ «Չափ (Քար) ու կշիռ»: Այս վերջինը՝ աստղագէտ-տոմարագէտ Գրիգոր Բրուտեանին հիմք է տուել եզրակացնելու, որ «Հայկ»ն ընկալուել է որպէս չափ ու կշռի որոշող: Նրանով է չափուել ժամանակը, նրա աստեղատունն է եղել հայոց օրացոյցի կարգաւորողը¹²⁵:

Ժամանակի հետ հայոց առասպելական նախնու կապը երեւան է գալիս Ծիրակաջու յայտնի յիշատակումից, որով ասուում է, թէ նրա ուստրերի եւ դուստրերի անուններով են կոչուել հայկական ամսանունները¹²⁶:

«Հայկ»-«Օրիոն»ը ժամանակի աստուած է դիտուել, ինչպէս իրանական Զրուանը, իսկ յունական դիցաբանութեան մէջ Օրիոնի կուրանալը, ապա Արեւի ճառագայթների շնորհիւ տեսողութիւնը վերականգնելը այդ ժամանակի աստծուն նոյնացնում են հեքիաթների կոյր թագաւորին, որն իր աչքերի բալասանը նոյնպէս գտնում է Յրդ որդու՝ Արեւի ջանքերով¹²⁷:

«Հայկ»ի՝ ժամանակը (տարին) եւ ընդհանրապէս, տիեզերական կարգաւորողի դերն առաւել ակներեւ է դառնում հայոց աշխարհայեացքում գոտու հետ կապուած ծիսաառասպելական համատեքստից: Գոտին ցոյց է տալիս իրեն կրողի՝ Եւ մէջտեղը, Եւ կէսը, Եւ այն սահմանը, որով իրար են կապուած մարմնի վերին եւ ստորին մասերը, ինչպէս նկատել է

բանասէր Սարգիս Յարութիւնեանը: Իսկ մէջտեղը, միջինը, կենտրոնը տիեզերաբանական-առասպելաբանական մտածողութեամբ, կարգաւորուածութեան եւ ներդաշնակութեան աղբիւր է: Կենտրոնի անորոշութիւնը յանգեցնում է չափի, կարգուկանոնի բացակայութեան եւ տանում դէպի քաոս: Այս իմաստով եռամաս Տիեզերքի առասպելաբանական պատկերն՝ իր երկնային, վերգետնեայ եւ ստորերկրեայ տարածքներով, մարդկային կառուցուածքի նմանօրինակն է ներկայացնում եւ երբեմն ծագած է համարուում մարդու մարմնի մասերից (ինչպէս, օրինակ՝ Հնդարիական Պուրուշայի առասպելում): Գլուխը համապատասխանում է երկնքին, իրանը՝ միջնաշխարհին, իսկ ոտքերը՝ ստորերկրաքին: Այդ ամէնի մէջտեղում գտին է, որը քաոսի արտաքին կործանարար ուժերի դէմ պաշտպան կանգնելու, ներդաշնակութեան, չափն ու կշիռը պահպանելու նշանակութիւն է ձեռք բերում: Սրանից ելնելով, գտին կրում է պալքարի իմաստ՝ դառնալով ռազմիկի հանդերձանքի անբաժանելի մասը: Այստեղից էլ՝ «գոտեպնդուել», «գոտեւորուել», «գոտեմարտի ելնել» բարդութիւնները¹⁹⁸: Ուշագրաւ է, որ 1895ին Ամստերդամում լոյս տեսած, աստղային երկինքը պատկերող հայկական Համատարած Աշխարհացոյց քարտէզում «Օրիոն» համաստեղութեան հայկական անուան դիմաց նշուած է «Մարտիկ»¹⁹⁹, ինչն, ամենայն հաւանականութեամբ, «Հայկ»ի հնուց աւանդուած անուններից մէկն է:

Գոտու հետ կապուած ծիսապաշտամունքային շերտը պահպանուել է վաղեմի ժամանակներից մեր օրերը հասած լախտախաղում, որը կատարուում էր հիմնականում գարնանամուտին, հայոց նոր տարուայ՝ Բարեկենդանի տօնի շրջանում. հաւաքուում են 2-20 մասնակից, գծում մեծ շրջանագիծ եւ գոտիները հաւասարաչափ բաշխում դրա ներսում: Իւրաքանչիւրը կանգնում է իր գոտու մօտ՝ պատրաստ պաշտպանելու հակառակորդ խմբից, որի անդամները նոյնպէս գոտիները ձեռքն առած, ձգտում են խլել դրանք: Սկսւում է անողոք պալքար: Գոտուց զրկուածները դուրս են գալիս խաղից, իսկ ով մնում է շրջանագծի ներսում՝ չարաչար ծեծի է ենթարկւում գոտիներով: Այս խաղի մէջ, ըստ Յարութիւնեանի համոզիչ մեկնաբանութեան, շրջանագիծը սկզբնապէս խորհրդանշել է հին, իր ժամանակն ապրած եւ «մաշուած» տարին՝ գոտեւուծուած ուժերով: Յարձակուող խումբը նոր տարին է, որ լիակատար յաղթանակ է տանում հնի նկատմամբ¹⁹⁰:

Ուրեմն, պատահական չպէտք է համարել գոտեւորուած «Հայկ»ի պատկերի տեղադրումը Կենդանաշրջանի (որն, ի դէպ, նոյնպէս գօտի է) հենց այն հատուածի մերձակայքում, որտեղ գարնանամուտը՝ հին հայոց նոր տարին ազդարարող «Սոյ» համաստեղութիւնն է գտնուում: Նրանց բաժանողն ընդամէնը «Յուլ» աստեղատունն է, որ «արշաւում է» «Հայկ»ի դէմ: «Հայկ»ի սերտ հարեւանութեամբ գտնուող «Երկուորեակներ» համաստեղութիւնը պէտք է որ առասպելաբանուած Հայկ նահապետի նախակերպարի (գուցէեւ Ժուլ-Ժամանակ աստծոյ) երկու երկուորեակ որդիները եղած լինեն: Կենդանաշրջանում էլ «Երկուորեակներ»ին յաջորդում է «Քեցեգետին»ը՝ Ժամանակի այն հատուածը (Մարգագ-Յունիսը), երբ հեքիաթային-առասպելական աւագ եղբայրները կրտսերին հանդերձեալ աշխարհ են իջեցնում:

Հայոց աւանդութիւնը եռայարկ Տիեզերքն անխտիր բնակեցուած էր համարում մարդկանցով, որոնք միմեանցից տարբերում են սոսկ գօտիները կրելու կերպով: Ներքնայարկի մարդիկ գօտին կապում են ծնկներին, միջնայարկում՝ փորից վերեւ՝ իրանին, իսկ վերնայարկում՝ կրծքին¹³¹: Այն, որ «Հայկ» համաստեղութեան գօտին փորից վերեւ է կապուած, նրան իջեցնում է միջնայարկ՝ մեր աշխարհը: Ուրեմն, պատահական իրականութեան մէջ տեղի է ունեցել դիւցազուն նախնու եւ Ժամանակի աստծոյ նոյնացումը: Հայկը նահապետ է, գուցէեւ՝ առաջին տոմարագէտը, որն օրացոյցի կարգ է սահմանել, ինչպէս ցոյց են տալիս նրա գաւազների ամսանուն անունները: Նա ազգի անուանադիր է եւ սկզբնաւորող: Նա հակամարտի ելաւ իր ախոյեանի՝ Բէլի դէմ, ինչպէս երկնքում հակամարտում է «Յուլ»ի դէմ: Սպանեց նրան եռաթեւ նետով (գուցէեւ՝ տարուայ 3 եղանակների խորհրդանիշը), հաստատեց կարգուկանոն, ինչը դիցաբանական իմաստով տիեզերական կարգաւորուածութիւն է նշանակում: Ուստի, «Հայկ» համաստեղութիւնն իր գօտիով ընկալուել է տիեզերական կարգաւորուածութեանը միտուած ուժ՝ չափող եւ կշռող, այսինքն՝ Ժամանակը հաւասարաչափ բաշխող, հին տարին նորից գատող աստծոյ մարդեղինացած կերպաւորումն աստղային երկնքում: Դա այն աստուածն է ու տարին, այսինքն՝ կեանքը խորհրդանշող Ծառի տէրը, որի ճիւղերին աճող ոսկէ խնձորները (աստղ-օրերը, եղանակները) գողանում է Վիշապը եւ տիեզերական կարգաւորուածութիւնը փորձում է վերածել քաոսի: Ժամանակի աստծոյ պատուէրով, կարգը վերահաստատել է յաջորդում միայն նրա 3 որդիներից կրտսերին:

Արեւուդու միհրական առասպելութիւն իր մէջ ամփոփած 3 եղբայրների հեքիաթների՝ Հայկական լեռնաշխարհում արմատացած լինելը յու-

չում է գնալ Վանի հռչակաւոր քարաժայռ, ուր բիայնական դիցարանի աստուածներն են սեպագրերով յաւերժացել, եւ որը ոչ պատահականօրէն ժողովրդի մէջ «Մհերի դուռ» անունն է ստացել՝ Միհր-Արեւի անունով։ Աստուածացանկում առաջնային դիրք է յատկացուած Պալդիին, որի անունն առաջինն է յիշատակուամ, իսկ աստուածներին նուիրարբերուող զոհերի քանակով ամենաշատը նրան է բաժին հասնում։

Իգոր Դեակոնովը պատահական չհամարելով հնում «Պալդիի դուռ» կոչուած քարաժայռը հայոց մէջ յետագայում «Մհերի դուռ» անուամբ յայտնի լինելը, որտեղից ականդութեան համաձայն, դուրս է գալիս Մհերը Վարդավառի եւ Համարձման տօներին¹³², ենթադրել է, որ դրա դիրքը պէտք է ուղղուած լինի դէպի արեւածագ՝ գարնանային օրահաւասարի կէտը, ինչը ստուգման անհրաժեշտութիւն ունի՝ Նախքան Մհեր-Միհրն, այս ժայռեղէն «դռնից» Պալդին է դուրս եկել¹³³։ Միհրն, ինչպէս ասուեց, նրա արեւմտեան պաշտամունքում ուղղակիօրէն Արեւի հետ էր նոյնացուամ։ Նրան պատկերող հռոմէական շրջանի հարթաքանդակներում հանդիպում է «Անյաղթ Արեւ աստուած» մակագրութիւնը¹³⁴։

Հետաքրքիր է, որ Դեակոնովը ոչ մի ընդհանրութիւն չի տեսնում արեւմտեան միհրականութեան եւ Իրանի զրադաշտական շրջանի Միհրի պաշտամունքների միջեւ։ Դրա փոխարէն, դէպի արեւելք շարժուելիս, Հռոմի միհրապաշտական խորհրդանշները նա ցոյց է տալիս բացառապէս Վանի թագաւորութեան սահմաններում։ Նոյնական որոշ կրօնադիցարանական ըմբռնումներ (օրինակ՝ «Աստծոյ դռներ» հասկացութիւնը) նկատուամ են միայն փոխադրացիների մէջ¹³⁵։

Թէ՛ ինչ է՛ ներկայացրել իրենից նախազրադաշտական Իրանի Միհրի պաշտամունքը, մեզ այդ մասին բաւարար տեղեկութիւններ չեն հասել։ Սակայն Միհրի անունը «Միթրա» ձեւով եւ «ուխտ», «պայմանագիր», «երդում» իմաստներով գալիս է դեռեւս հնդեւրոպական միասնութեան շրջանից¹³⁶։ Իսկ որտեղ ուխտը եւ երդումն են, այնտեղ առկայ պէտք է եղած լինի նաեւ Արեւի պաշտամունքը, ինչպէս հայոց բանաւոր խօսքում էլ ցայժմ յարատեւել է Արեւով երդուելու ականդոյթը։

Պալդին բիայնական պեղածոյ առարկաներում պատկերուամ է ե՛ւ իրեւ պատանի, ե՛ւ իրեւ բեղ-մօրուսով տղամարդ, ե՛ւ իրեւ ծերունի, ինչը հիմք է տուել նրան մեռնող եւ յառնող աստուած համարել¹³⁷, որ-

պիսին Արեւն է երկնքում՝ առասպելական մտածողութեամբ: 1995ին, վաճառքից ոչ հեռու, Անձաւ կոչուած վայրում, բիւսնական ամրոցից յայտնարեւում են վահանի մնացորդներ, որոնք պահպանել են խաղիի պատկերը՝ մարմնից բոց-ճառագայթներ արձակելիս: Նա աստուածներին առաջնորդում է թշնամու դէմ¹³⁸:

վաճառքի թագաւորութեան կրօնադիցարանական յուշարձաններում խաղիի ճանաչելու վստահելի միջոցներից են առիւծը, արծիւը¹³⁹ եւ այլքը: Մհերի դռան արձանագրութեան մէջ, աստուածների շարքում միայն նրան են ուլ գոհարեւում: «Շիւիմի աստծոյ ամսիմ...վեց ուլ խաղիի աստծոյ (համար) թող այրուի»¹⁴⁰: Յաճախ նա պատկերւում է առիւծի վրայ կանգնած կամ գահին բազմած, որին մօտենում է այծի (ուլի) եղջիւրներից բռնած մի կին՝ Ուարուբաինի դիցուհին¹⁴¹:

«Շիւիմի աստծոյ ամիս» բառակապակցութիւնը բիւսնական սեպագրերում հանդիպում է DUTU ITU ձեւով, որտեղ UTUն Արեւն է եւ գրւում է Dingir դիցանուն ցոյց տուող դետերմինատիւով¹⁴²: Ուարուբագէտ Յովհաննէս կարագէօգեանը կարծիք է յայտնել, որ այս ամիսը հայոց Արեգի համարժէքն է¹⁴³: Սիմոն Հմայակեանն ուշադրութիւն է հրաւիրել այն փաստի վրայ, որ այծերը ծնում են տարուայ մէջ մէկ անգամ՝ Փետրուար-Մարտ ամիսների ընթացքում: Հետեւաբար, ուլեր կարող էին գտնուել հենց այս ժամանակամիջոցում՝ Փետրուարի վերջին եւ Մարտի սկզբին, որպէսզի Շիւիմի Մարտ (Արեգ) ամսուայ մէջ գոհարեւում էին խաղիի¹⁴⁴:

Ուլը՝ նորածին այծը լաւագոյնս կարող է խորհրդանշել «Այծեղջիւր» համաստեղութիւնում նոր ծնուած Արեւին: Գեղամայ լեռների ժայռապատկերներից մէկն էլ արտայայտիչ կերպով խորհրդանշում է այծի եւ Արեւի միասնութիւնը, որոնք երկուսն էլ կարծես օրգանապէս մէկ մարմին են ներկայացնում: Պատկերուած է ճառագայթաւոր Արեւ, որի շողերից մէկն ուղղակիօրէն այծի պոզերից մէկն է: Երկու պոզն էլ ելուստաւոր են¹⁴⁵: Բնականից էլ հայոց մէջ հովիւները այծի պոզերի վրայ իւրաքանչիւր տարի գոյացող օղակներով որոշում են նրա տարիքը: Ուրեմն, այժը նաեւ տարին խորհրդանշող արարած է: Թերեւս, կենդանաշրջանում էլ «Այծեղջիւր» ասելով, նկատի է առնուել այծի եղջիւրն, իբրեւ տարեցոյց:

Եթէ ընդունում ենք, որ այժմ «Աթեղջիւր» համաստեղութեան նշանակն է, որտեղից ձմեռային արեւադարձի օրը լոյս աշխարհ է ելնում Արեգակը, ապա «Սալդի» անունը կարելի է ստուգաբանել, իբրեւ «Քաղդէի»՝ հայերէն «քաղ» (արու այծ) եւ դի (աստուած) իմաստներով: Մանաւանդ, եթէ հաշուի առնենք այն կարեւոր հանգամանքը, որ հայոց «Սրբազան տոմարով» «Աթեղջիւր»ին է բաժին ընկնում Քաղոց (Դեկտեմբեր) ամիսը: Աթի պաշտամունքն այնքան խորհրդանշական է եղել Հայկական լեռնաշխարհում, որ պարսից Շապուհ Բ. արքայի ախոռապետն «այժից հայոց արքայ» է յորջորջել հայոց Արշակ Բ.ին¹⁴⁶:

Սալդիի անունան շուրջ մօտաւորապէս նոյն եզրակացութեանն է յանգել (սակայն այլ ճանապարհով) պատմաբան Արտակ Մովսիսեանը: Նա նկատել է, որ Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում Hal վանկը գրութեան այս ձեւով հանդիպում է բացառապէս Սալդի աստծոյ անունան մէջ, ինչը պատահական չէր կարող լինել: Վանկերի բազմանշանակ իմաստների երեւոյթը հնում չափազանց տարածուած էր միջագետքեան սեպագրութեան մէջ, որի ժառանգորդը Վանի թագաւորութեան սեպագրութիւնն է: Սակայն Hal վանկի ուրարտական իմաստը եզակի է եւ չունի 2րդ նշանակութիւն: Ծագում է շումերական «լուսաւորեմ»՝ եռարադարձիչ աստղի տեսք ունեցող գաղափարագրից: Այս հանգամանքը Մովսիսեանին իրաւացիօրէն հիմք է տուել Սալդիի պաշտամունքի մէջ կարեւորել երկնային լոյսի գաղափարը եւ յուշել է նրան՝ Hal վանկը կապել «Քաղ» (այծ) արմատի հետ, քանի որ այժմ վաղագոյն հաշտայիքներում առնչւում էր երկնքին եւ ամպրոպին (լոյսին): (Մի անձնական գրոյցում հեղինակը յայտնեց, որ նկատի չի ունեցել Սալդիի արեւային բնոյթը): Ըստ այդմ էլ, Վանի թագաւորութեան դիցարանում «Սալդի»ն աստծոյ ոչ թէ իրական անունն է եղել, այլ նրա մակդիրը՝ «Ած(ատեսք) աստուած» նշանակութեամբ (բնիկ հայերէն «դի»՝ աստուած բաղադրիչով)¹⁴⁷:

Ուշագրաւ է Սալդիի ձիւ Արծիբինի անունը, ուր լեզուաբան Գէորգ Զահուկեանի ստուգաբանութեամբ առկայ է հայերէն «արծիւ» արմատը¹⁴⁸: Արծիւն ընդհանուր առաջալաբանութեան մէջ խորհրդանշում է եռամաս Տիեզերքի վերին աշխարհը¹⁴⁹, իսկ ձին նոյնպէս Արեւի խորհրդանշելն է, ինչպէս Քսենոփոնի վկայութեամբ, հայերը ձի էին զոհաբերում Արեւին¹⁵⁰: Տուեալ դէպքում Սալդիի ձին հարկ է հասկանալ

նաեւ «արծիւ» նշանակութեամբ: Արծուի թեւերի վրայ, ինչպէս գիտենք, Հանդերձեալ աշխարհից Լոյս Աշխարհ է ելնում Հեքիաթների Յրդ Հերոս Արեւը:

Վանի գրեթէ բոլոր թագաւորների արձանագրութիւններում խաղին ճանաչում է որպէս թագաւոր, որից նրանք ստանձնել են իրենց իշխանութիւնը: Նա անուանւում է «արքայ խալդի» եւ պատկերւում գահին նստած¹⁵¹: Այդպիսին է նաեւ Յրդ եղբայրը Հեքիաթներում, ուր նա Հօրից Ժառանգում է իշխանութիւնը եւ դառնում թագաւոր:

Մուծածիրի քելեշինեան արձանագրութեան մէջ 6 անգամ յիշատակուել է այս աստծոյ «Ալդի» անուանածեւը, այնուհետեւ 7 անգամ յիշուել «խալդի» ձեւը: Մենք հակուած չենք կասկածել, որ «Ալդի» գրելաձեւը կարող էր յանկարծ վրիպման կամ թիւրիմացութեան արդիւնք եղած լինել: Ընդհակառակը, շատ հաւանական է, որ «Ալդի»-ն նոյնպէս Արեւ աստծոյ մակդիրներից մէկն է եղել՝ Արեւի կարմիր (այ) յատկանիշն արտայայտող նշանակութեամբ («Կարմիր աստուած»): Այս անունը փառաքչական «Այօ-Դինօ» ձեւով Հանդիպում է նաեւ «Հագարան Բլբուլ կամ Այօ-Դինոյի Նաղլը» Հեքիաթում, ուր նա Յրդ եղբայրն է՝ Արեւ-Միհրը:

խալդին ուրարտական աղբիւրներում պատկերւում էր հացերով լեցուն սեղանի առջեւ¹⁵²: Նրան նուիրաբերում էին նաեւ գինի: Այդ է վկայում Սարգոն Բ-ի մի արձանագրութիւնը, ուր ասուում է, թէ նա Մուծածիրից տարել է 80 չափ ջուր վերցնող պղնձէ կաթնայ, որն Ուրարտուի արքաները խալդիի առջեւ զոհ մատուցելուց առաջ լցնում էին գինով¹⁵³: Իսկ հացն ու գինին միհրապաշտական դրսեւորումներից են: Միհրի նուիրագործական պաշտամունքի մաս էր կազմում գինու կամ ջրախառն գինու հացկերոյթը¹⁵⁴: Միհրական ծէս պատկերող մի հարթաքանդակում ներկայացւում է Արեւ աստծոյ պատուին կազմակերպուած սրբազան ճաշկերոյթ: Սեղանակիցների առջեւ եռոտանու վրայ դրուած է խաչի տեսքով 4 փռքրիկ հաց, իսկ խնջոյքի մասնակիցները ձեռքներին բռնել են գինու լեցուն եղջիւրներ: Ինչպէս մասնագէտներն են մեկնաբանում, նրանք այդ խմիչքից գերբնական ազդեցութիւն, ֆիզիկական ոյժ, հոգու իմաստութիւն եւ անմահութիւն էին ակնկալում, որպիսին իրենց աստուածն ունէր¹⁵⁵: Սրանից պարզ է դառնում, թէ ինչու Սասանայ Մռերում միհրական հերոսների շուրթերին այնքան յաճախ է յայտնւում «Հացն ու գինին Տէր Կենդանին» բանաձեւը: «Տէր Կենդանի»

հասկացութիւնն ինքնին յուշում է կենդանութեան՝ թերեւս, մահուանից յետոյ յառնելու գաղափարը: «Կենդանի Ոգի» էր կոչուում նաեւ մանիքեականութեան մէջ Միհր Եագը Յրդ առաքեալ աստուածը, որ իջել էր Մութ Աշխարհ՝ լոյսի տարրերը փրկելու:

«Մհերի դռան» արձանագրութեան սկզբնամասից երեւում է, որ Շիւհինի աստծոյ ամսին նախատեսուած տօնախմբութիւնը նախեւառջ վանի թագաւորութեան դիցարանի գերագոյն եռեակին՝ Խալդիին, Թէյշերային եւ Շիւհինին է ձօնուած եղել: «Խալդի աստծուն, տիրոջը, Իշպուիմի Սարդուրոդին [եւ] Սիմուա Իշպուիմոդին այս դարպասները կառուցեցին [եւ] սահմանեցին կարգ Շիւհիմի աստծոյ ամսին տօնախմբութիւն կատարել Խալդի աստծուն, Թէյշերա աստծուն, Շիւհիմի աստծուն [եւ] աստուածներին բոլոր»¹⁶⁸: Ուրեմն, հարկ է այդ աստուածային եռեակի միւս 2 անդամների յատկանշները եւս քննել առանձին-առանձին:

Վանի թագաւորութեան տարեգրութիւններից մէկում նկարագրուած է, թէ ինչպէս «Թէյշերան այրեց» Սեւանայ լճի աւազանի Ուշքիանի, Բամնի լեռներում ապաստանած բնիկներին, երբ նրանց Սարդուրի Բ. արքան էր հետապնդում¹⁶⁷: Եթէ Թէյշերան սոսկ Ամպրոպամարտիկ աստուած է, եւ կայծակն է նրա զէնքը, ինչպէս աւանդաբար ընդունուած է ասել¹⁶⁸, ապա կայծակը գործի դնելիս, նա լաւագոյն դէպքում կ'այրէր մէկ-երկու մարդու եւ ոչ «բնիկներին»: Ուստի, տրամաբանական է կարծել, որ այստեղ խօսքը «բնիկների»՝ կիզիչ Արեւի՝ Թէյշերայի թէժ տապից այրուելու մասին պէտք է եղած լինի: Արեւմտեան Հայաստանի մի մասնաւոր ժողովածուից յայտնի ձիււ բրոնզէ խիստ պերճախօս ճակատակալում նա պատկերուած է աջ ոտքը ցլան դիւին դրած, կանգնած վիճակում, իսկ իրանն ուսով ամբողջովին մըտած է Արեւի թեւաւոր սկաւառակի մէջ: Ճակատակալի վերին եզրում 4 անգամ պատկերուած են առիւծի եւ ցուլի մենամարտի տեսարաններ¹⁶⁹:

Իրանական աւանդութեան եւ Հռոմի միթրայական պատկերագրութեան մէջ ցլամարտիկ էր համարուում Միհրը, որն իր ախոյեանին յաղթելուց յետոյ, մէջքին նստած՝ քշում է դէպի քարայր: Յուլն ազատուելու փորձ է անում, բայց մէկ այլ Արեւ ագռաւի միջոցով Միհրին է հաղորդում ցուլին սպանելու իր կամքը: Միհրը կատարում է հրամանը, եւ սպանուած ցուլի արիւնից առաջանում է Երկրի պտղաբերութիւնը,

խաղողի հիւթը կամ գինին, մարմնից՝ բոլոր օգտակար բոյսերը, յատկապէս ցորենը՝ նրա ողնուծուծից¹⁹⁰ :

Աստղային առասպելաբանութեան մէջ «Յուլ» համաստեղութեան ըսպանութիւնը սկսում է կատարել նրանից 90° անկեան տակ գտնուող «Առիւծ» համաստեղութիւնը, երբ Արեւը մտնում է «Յուլ»։ «Յուլ»ը լիովին սպանւում է այն ժամանակ, երբ «Առիւծ»ի աստղերը հասնում են իրենց բարձրակէտին, իսկ Արեւը մտնում է «Երկուորեակներ»։ «Յուլ»ը եւ «Երկուորեակներ»ը գարնանային Ահկի եւ Մարերի (Ապրիլ եւ Մայիս) ամիսներին են բաժին ընկնում՝ այն ժամանակամիջոցին, երբ երկրագործի՝ աշնանը հողին պահ տուած ցորենի սերմերը սկսում են ծլարձակել։ Այդ պատճառով էլ որմնաքանդակներում Միհրի սպանած ցլի պոչին ցորենի հասկ է պատկերւում։ Միհրն՝ ինքը համարւում է հացի (ցորենի) հովանաւոր աստուած¹⁸¹ :

Ջոհարբերուած ցուլին ենք տեսնում նաեւ Հայկական լեռնաշխարհում լճերի, աղբիւրների կամ արհեստական ոռոգման համակարգերի ակունքների մօտ հանդիպող Վիշապաքարերի վրայ, ուր սովորաբար, պատկերւում է ցլի կաշին՝ առանձին եւ գլուխը, որի բերանից ջրի վարար շիթեր են հոսում¹⁸⁹։ Սա, իհարկէ, Միհրի եւ «Առիւծ» համաստեղութեան սպանած երկնային «Յուլ» համաստեղութեան համարժէքն է երկրի վրայ, որին զոհարբելու են երկրագործները՝ յանուն հողի պտղաբերութեան։ Այն «Յուլ»ն է, որն Արաց (Յունուար) ամսին իր բարձրակէտում յայտնուելով, սպանում է «Ջրհոս»ին եւ ցամաքեցնում Երկրի ջրերը։ Ուստի, երբ ինքն է սպանւում, բերանից առատօրէն ջուր է թափւում։

Միհրական այլ որմնապատկերներ արտայայտում են ցլասպանութեան յիշեալ առասպելի բոլոր մանրամասները։ Միհրը ելել է ցլան շալկը եւ սուրը մխրճում է նրա մարմինը։ Պատկերի ձախ անկիւնում (արեւելքում) Արեւն է, որ իր առջեւ կանգնած ագռաւի միջոցով Միհրին պատուիրում է կատարել այդ սպանութիւնը։ Որովայնի տակ պատկերուած են կարիճ եւ օձ, երկուսն էլ՝ կողք-կողքի, երկուսն էլ՝ օդի մէջ՝ գետնից կտրուած, որ յուշում են նրանց երկնային ընդլիճ՝ կողք-կողքի գտնուող «Կարիճ» եւ «Օձ» համաստեղութիւնները, որոնք հորիզոնի արեւելեան հատուածում յայտնւում են այն ժամանակ, երբ Արեւը «Երկուորեակներ» համաստեղութիւն է մտնում։ Դիմացից սպանուող ցլի վրայ է ոստնում շուներ, որ աստղային երկնքում «Փոքր Շուն» համաստեղութիւնն է՝ «Յուլ» համաստեղութեան ուղիղ դէմ-դիմաց՝ «Երկ-

ուղորեակներ»ին կից: Որմնաքանդակում նոյնիսկ երկուղորեակներն են պատկերուած՝ երկու Զահակիր մանկան տեսքով: Վերին աջ անկիւնում՝ արեւմուտքում, ախինքն՝ գիշերը՝ Լուսինն է՝ կանացի կերպարանքով՝ գլխին՝ լուսնաթագ՝ հետեւում է այդ տեսարանին¹⁸³: Յիրաւի, քարի վրայ յաւերժացած մի հոյակապ աստղալին առասպել, որով հենքն ապրել են եւ վարել իրենց տնտեսական գործերն ու հոգեւոր կեանքը:

Գրեթէ նոյն տեսարանն է արտայայտում մէկ այլ որմնաքանդակ՝ այն յաւելումով, որ ագռաւի փոխարէն Արեւի դիմաց առիւծ է պատկերուած՝ Միհրի դաշնակիցն ու խորհրդանիշը, որն էլ իրականում աստղալին երկնքում կատարում է «Յուլ»ի սպանութիւնը¹⁸⁴: Երկնքում՝ Արեւի ճանապարհի եզրին՝ հարաւում կարելի է տեսնել նաեւ ագռաւի պատկերը՝ «Առիւծ»ից ոչ հեռու:

Այս որմնաքանդակում առաւել ուշագրաւն այն է, որ սրամերկ Միհրը պատկերուած է ոչ թէ ցուլի մէջքին նստած՝ նրան սպանելու արարքը կատարելիս, այլ՝ կանգնած վիճակում՝ սուրը վեր պարզած՝ յաղթական դիրքով, որ ցոյց է տալիս, թէ նրա եւ ցլան մենամարտը կատարուել, աւարտուել է, եւ կենդանին հնազանդ պառկել է Միհրի ոտքերի տակ: Նրա ձախ ոտքը ցուլի մէջքին է, աջը՝ գլխին: Այս պատկերը պատճէնահանման հասնող նոյնութեամբ տեսնում ենք ոչ միայն ձիու վերը յիշուած բիսյանական բրոնզէ ճակատակալի վրայ, այլեւ Թէյշեբա աստծուն ներկայացնող այլ տեսարաններում եւս: Նրա խորհրդանիշն, աւանդաբար, ընդունուած է համարել ցուլը: Արծկէի բարձրաքանդակում գլխին կրում է ցլան եղջիւրներ, ինքն էլ՝ կանգնած ցլան վրայ, ձախ ոտքը՝ մէջքին, աջը՝ գլխին¹⁸⁵: Դարձեալ նոյն դիրքով հանդիպում է

կարմիր բլուրից (Թէյշեբաինի ամրոցից) պեղուած գօտու վրայ¹⁸⁶: Սերբար թեփէից յայտնաբերուած բրոնզէ թիթեղում Թէյշեբան գահի վրայ է բազմած, ձեռքին ոստեր կան (հնարաւոր է՝ ցորենի հասկեր): Նրան երկրպագում են 3 բարձրահասակ աստուածներ, եւ մէկ ցածրահասակ մարդկային ֆիգուր (հաւանաբար՝ մահկանացու): Թէյշեբայի գահը ցլան մէջքին է, ոտքերը՝ դարձեալ գլխի ուղղութեամբ¹⁸⁷:

Բիսյանական Թէյշեբային, սովորաբար, անուանապէս կապում են խեթա-խուռիական վիշապամարտիկ Թեշուբի հետ, որի պաշտամունքային գլխաւոր կենտրոնը կիլիկեան Տաւրոսում տեղադրուող Կումմիա (Կումանի) քաղաքն էր¹⁸⁸: Նրա անունն, ըստ Ա. Պետրոսեանի, առնչւում

է նաեւ յունական Թեսեսլին: Թեշուրը պատկերուում էր ձեռքին կացին բռնած, իսկ կացինը՝ յունական «լարրիւսը» առկայ էր նաեւ Թեսեսլի պաշտամունքում: Նա Մինոտաւրոս ցուլին յաղթում է Լաբիրինթոսում, որի արմատը «լարրիւս»ն է¹⁶⁹:

Թեսեսլը (ինչպէս Թէշերա-Միհրը) անմիջականօրէն կապուած է նաեւ «Յուլ» համաստեղութեան հետ: Ըստ առասպելի, Կրետէ կղզին տակնուվրայ անող ձիւնաճերմակ ցլին ուղարկել էր ծովերի աստուած Պոսէյդոնը: Թեսեսլը նրան տապալելուց յետոյ զոհաբերում է Ապոլոն (Արեւ) աստծուն (ինչպէս Միհրն է ցուլին սպանում Արեւի հրամանով): Դրանից յետոյ Պոսէյդոնը ցուլի պատկերը տեղադրում է Կենդանաշրջանի համաստեղութիւնների շարքում: Ոչ պատահականօրէն, յունական դիցաբանութիւնը նոյն այդ ցլի հետ առաջին մենամարտը վերադրում էր Կենդանաշրջանի 12 համաստեղութիւններով շրջող Հերակլէսին, որը Թէպէտ սանձահարում է նրան, սակայն չի սպանում¹⁷⁰:

Յլամարտիկ Թէշերան, այսպիսով «Յուլ» համաստեղութեանը բաժին ընկնող գարնան երկրորդ՝ Ահկի (Ապրիլ) ամիս մտած Միհր-Արեւն է, որի հակամարտութիւնն իր ախոյեանի հետ վերջանում է այն ժամանակ, երբ նա մտնում է «Երկուորեակներ» (Մարբրի-Մայիս) ամիս: Յլի սպանութիւնը նա, ըստ առասպելի, կատարում է Արեւի հրամանով, իսկ հրամաններ, սովորաբար, արձակում են նրանք, ովքեր գերազոյն իշխանութեամբ կամ թագաւորական լիազօրութիւններով են օժտուած: Վանի թագաւորութեան դիցաբանում այդպիսի լիազօրութիւն ունէր յաճախ առկուծի վրայ պատկերուող խալդի-Արեւը՝ ամառային արեւադարձին մեռնող եւ ձմեռային արեւադարձին յառնող աստուածը: Ինչպէս քիչ աւելի ուշ կը տեսնենք, այդ աստուածն, ըստ հեթանոսների տրամադրած նիւթի, թագաւոր պէտք է դառնար «Նոյ» համաստեղութիւն՝ գարնան առաջին՝ Արեգ ամսին հասնելով: Իսկ հայոց Արեգ ամիսն, ինչպէս գիտենք, համապատասխանում է ուրարտական «Շիւլինիի ամսին»:

Արդէն ասել ենք, որ Շիւլինիի անունը գրելու համար Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններում օգտագործուել է շումէրական DUTU՝ Արեւ աստծոյ գաղափարագիրը¹⁷¹: Մասնագէտները, սովորաբար, նրա անունն ստուգարանութիւնը յանգեցնում են լուսաւոր օրուայ, Արեւի կամ մանուկ Արեւի (խուռիական Šimige-Šimika, Šimegi՝ Արեւիկ ձեւից) գաղափարներին¹⁷²: Պատկերուել է մանկան կերպարան-

քով¹⁷³։ Մինուհա արքան նրան կոթող է ձօնել Վանայ լճի հիւսիս-արեւելեան՝ Բերկրի գետի գետաբերանի մօտ, ինչը Հմայակեանին հիմք է տրւել եզրակացնելու, որ աստծոյ պաշտամունքն առնչուած է եղել Վանայ լճին¹⁷⁴։ Այս տեսակէտը փաստուում է նաեւ հայկական ժողովրդական աւանդութեամբ։ Վանի շրջանում պատմել են, թէ Արեւը Վանայ լճի մէջ է մայր մտնում եւ լողանում, որ մաքրուած, հանգստանայ օրուայ ուղեւորութիւնից¹⁷⁵։ Յոգնած Արեւը, երբ վերադառնում է իր պալատը, լողանում է զուլալ ջրի մէջ։ Յաջորդ օրը (արեւածագին) նորից ճամփայ է ընկնում¹⁷⁶։ Այս տեսարանը յանգում է աշխարհի շատ ժողովուրդներին մէջ տարածուած ամէն օր ծովից ծնունդ եւ ծով վերադարձող Արեւի մասին անյիշելի ժամանակներից եկող դիցաբանական ըմբռնումներին։ Մովը դիտուել է իբրեւ ստորերկրայք, հանդերձեալ աշխարհ։ Կարելի է կարծել, որ նոյն կերպ է պատկերացուել նաեւ Շիւինին՝ ամէն օր մայրամուտին մեռնող եւ լուսածագին յառնող Արեւ աստուածը, որի պաշտամունքը, հաւանաբար, աւելի հին ժամանակներից է գալիս, քան Միհրի մասին կրօնադիցաբանական բարդ ուսմունքը, որին միացել է յետագայում։

Աղբիւրներում ոչ մի տեղեկութիւն չկայ այն մասին, որ Վանի թագաւորութեան դիցարանն իր կազմում Յ եղբայր աստուածութիւններ է ընդգրկել, սակայն, ինչպէս համեմատական նիւթի վերլուծութիւնն է ցոյց տալիս, այդ դիցարանի գլխաւոր եռեակի յատկանիշներում վառ արտայայտուած ենք տեսնում միհրական Յ Արեւների դիցաբանութիւնը։ Երեքն էլ տարուայ եղանակային որոշակի ժամանակահատուածների տիրակալներն են։ Թէչքեբայի իշխանութիւնն, ըստ երեւոյթին, տարածուել է Կենդանաշրջանի «Յուլ» եւ «Երկուորեակներ» համաստեղութիւններից (Ահկի-Մարերի՝ Ապրիլ-Մայիս ամիսներից) մինչեւ «Ածեղջիւր» (Քաղոց՝ Դեկտեմբեր ամիս)։ Այսինքն՝ նրա տիրոյթները սկսուել են գարնան կէսերից մինչեւ ձմռան սկիզբները։ Արծկէի յայտնի բարձրաքանդակում Թէչքեբան կանգնած է ցուլի գլխից եւ գաւակից աճող Կենաց ծառի երկու ճիւղերի մէջտեղում, որոնց վրայ Յ տերեւ է հաւււում։ 10րդ տերեւը նրա աջ ձեռքում է, ձախով թափ է բռնել։ Տերեւների, այստեղ, ամենայն հաւանականութեամբ, ժամանակային միաւորների, տուեալ դէպքում՝ ամիսների եւ համաստեղութիւնների նշանակն են։ Եթէ 10րդ ամիսը տարուայ առաջին՝ Արեգ ամսից («Ոոյ» համաստեղութիւնից) հաշուելու լինենք, ապա կը համընկնի Քաղոց ամսին եւ «Այ-

ծեղջիւր» Համաստեղութեանը: Ուստի, հարց է ծագում՝ արդեօք, Թէյ- շերան 10րդ տերեւով եւ թասով այս 10րդ Համաստեղութեան եւ 10րդ ամսուայ հետ կապուած ինչ-որ ծիսական գործողութիւն չի՞ կատարում: Թւում է՝ այո, քանի որ Թաւրիգի մի մասնաւոր հաւաքածուից յայտնի բարձրաքանդակի բեկորում Թէյշերան պատկերուած է նոյն կերպարանքով՝ ցլեղջիւր եւ գազաթին գունդ պարունակող գլխարկով, մի ձեռքին՝ դարձեալ տերեւ, իսկ միւսին՝ թասի փոխարէն՝ միաեղջիւր այծ¹⁷⁷, որպիսին ներկայանում է «Այծեղջիւր» Համաստեղութիւնն աստղային երկնքի քարտէզներում:

Ինչ վերաբերում է Շիւինի-Արեգակին, ապա նրան յատկացուել է Մարտ-Արեգը՝ շիւերի եւ ընձիւղների ծլարձակման ամիսը, եւ նա ընկալուել է որպէս գարնանային տարեակգրի՝ նոր տարուայ զօրացող Արեւ աստուծոյ, ինչպէս նաեւ, առհասարակ, լոյս օրուայ ընթացքում լուսածագին ծնունդ եւ մայրամուտին հանգչող Արեգակ: «Մհերի դւան» արձանագրութեան վերջին տողերում ասուում է. «Իշպուիմի Սարդուրոդի եւ Միմուա Իշպուիմոդի... հաստատեցին կարգ. երբ ծառերը (ճիւղերը խաղողենու) էտուեն (°) Խալդի աստծուն երեք խոյ թող զոհաբերուի, երեք խոյ աստուածներին բոլոր»: Իսկ խաղողի որթի էտումը Հայաստանում, ինչպէս ճիշտ նկատել է Հմայակեանը, սկսւում է Մարտ ամսի վերջին տասնօրեակում եւ աւարտւում Ապրիլի առաջին կէսում: Նոյն ժամանակում էլ Հին Հայաստանում նշուել է Բարեկենդանի նոր տարուայ տօնը¹⁷⁸: Ուրեմն, ստոյգ կարելի է ասել, որ հայոց նոր տարին սկսուել է Արեգ ամսից, երբ Արեւը մտել է «Պոյ», որտեղ գարնանային օրահաւասարի կէտն է գտնւում:

Բիսյանական 3 Արեւ աստուածութիւնների մէջ գերազոյն իշխանութիւնը պատկանել է յաճախ որպէս գահակալ պատկերուող Պալդիին՝ սխրագործ հերոսին, ում յատկանիշները համընկնում են առասպելական Յրդ հերոսի կերպարին, որը հանդերձեալ աշխարհ իջնելով, ըստ հեքիաթների տրամադրած նիւթի, փրկում է Կենաց ծառը տիեզերական քայքայիչ ուժերից եւ վճռական դերակատարութիւն ունենում ժամանակի կարգաւորման մէջ: Արդէն ասել ենք, որ Պաւարածրում Յրդ հերոս Արեւը 2 անգամ հանդիպում է Լուսին աստուածուհուն եւ փրկում նրան Վիշապից: Առաջին հանդիպումը տեղի է ունենում «Կոյս» Համաստեղութիւնում, երբ Լուսնին հանում է Լոյս Աշխարհ, իսկ ինքը մնում Մութ Աշխարհում: Երկրորդ հանդիպումը տեղի է ունենում առաջինից անմիջապէս յետոյ՝ «Կշեռք» Համաստեղութիւնում, երբ պատահում է

Վիշապին (Վարիճ՝ համաստեղութեանը) զոհաբերութեան տարուող աղջկան եւ հրեշին սպանելով, բացում անջուր քաղաքի ջրի ակը Առաջին հանդիպումը Լուսնի հետ կապւում է ամուսն վերջին՝ Նաւասարդ (Օգոստոս) ամսի, երկրորդը՝ աշնան առաջին՝ Հոռի (Սեպտեմբեր) ամսի հետ: Ըստ առասպելի (հեքիաթի), Արեւի ամուսնութիւնը տեղի է ունենում «Կոյս»ի նշանակ Լուսնի հետ՝ Լոյս Աշխարհ դուրս գալուց յետոյ: Ուրեմն, որպէսզի իմանանք, թէ Վանի թագաւորութեան ո՞ր դիցուհուն է համապատասխանում «Կոյս»ը, պէտք է զուգահեռներ փնտրենք նրա եւ Հանդերձեալ աշխարհի Արեւ խալդիի զուգակցի՝ Ուարուբանիի յատկանիշների միջեւ: Կա՞ն աղպիսիք: Պարզւում է՝ այո: Ուարուբանիին Վանի թագաւորութեան պատկերազրութեան մէջ ներկայանում է որպէս պտղաբերութեան դիցուհի, յաճախ՝ գահին նստած եւ ձեռքին ճիւղ բռնած թագուհի: Ունի երկար զգեստ եւ գլխաշոր: Նա այդ տեսքով խալդիին հանդիպելիս է պատկերուած Սերբար թեփէից յայտնաբերուած բրոնզէ 2 թիթեղների վրայ: Երկու տեսարանն էլ աստղայից երկնքի Փոնի վրայ են: Ընդ որում, աստղերն ընդգրկում են պատկերի ամբողջ ետին պլանը: Նոյնպիսի տեսք ունի (ձեռքին՝ ճիւղ, քանի որ ճիւղի համար ձեռքի մասում յատուկ անցք է բացուած եղել) նաեւ Դարաբէյ ամրոցից պեղուած Ուարուբանիի բրոնզէ արձանիկը¹⁷⁹:

Հայոց մէջ Լուսինն, առահասարակ, բուսականութեան հետ է առնչուել, ինչպէս այդ մասին վկայում է Շիրակացին. «Այս գօտին, որ կիսալուսին է համակարգի, սա է դայեակ անձրեւաց եւ սնուցիչ բուրաստանաց»¹⁸⁰: Հայ հին բժշկարանների եւ Աղթարքի մէջ էլ նշում է. «Տեքնեմ զհետ Լուսնիմ ընթանայ»¹⁸¹, ինչն ամբողջ բուսականութեան աճն է կապում Լուսնի հետ: Բայց առաւել ուշադրաւն այն է, որ Ուարուբանիի արտաքին նկարագրութիւնը լիովին համընկնում է Հայ միջնադարեան աղթարական պատկերների շարքում տեղաւորուած «Կոյս» համաստեղութեան կոյսին: Նա եւս երկար զգեստով է եւ գլխաշորով, նրստած է ծալապատիկ եւ երկու ձեռքին երկու ճիւղ է բռնել¹⁸², ինչը ցոյց է տալիս, որ «Կոյս»ը պտղաբերութեան հետ է կապուած, ինչպէս այդ մասին յայտնում է նաեւ Շիրակացին. «Կոյսն... եթէ տեսանիցես զնոսա պայծառս, եւ այլանմանս, եւ մլմլոտս, գիտես թէ ողորմութիւն Աստուծոյ գթացեալ է ի վերայ երկրի... լինի... երկրի լիութիւն եւ պտղոց առատութիւն»¹⁸³:

Եւս մի հետաքրքիր տարր ցոյց է տալիս, որ Ուարուբաինին եւ նրա զուգակից Խալդին մեռնող եւ յառնող աստուածութիւններ են, իրրեւ Արեւ եւ Լուսին. բիայնական աղբիւրներում նրանք երկուսն էլ պատկերւում են հասակային տարբեր տարիքներում. Խալդին, ինչպէս վերելում ասացինք՝ նորարուս մօրուքով երիտասարդ (պատանի) եւ հասուն այր (ծերունի), իսկ Ուարուբաինին՝ մանկամարդ եւ հասուն կին՝ Խալդիի ընկերակցութեամբ¹⁸⁴: Ժողովրդական պատկերացումներում էլ Լուսինն, ըստ իր նուագման եւ աճման փուլերի, պարբերաբար մեռնում եւ յարութիւն է առնում¹⁸⁵:

Ուշագրաւ է, որ իրանցիները ձեռքին Բարամ սրբազան ծառի ճիւղ բռնած են պատկերել իրենց Արդուի Սուրայ Անահիտ աստուածուհուն¹⁸⁶, որը հայոց մէջ Մայր աստուածուհու համարում ունէր, եւ որին, ըստ Ագաթանգեղոսի, հայերը թարմ ոստեր էին նուիրաբերում¹⁸⁷: Հայկական մի աւանդութիւն «Մեծամօրը» (Մայր աստուածուհուն) ուղղակիօրէն «Լուսին» է կոչում¹⁸⁸:

Այս ամէնը մեզ հիմք է տալիս կարծելու, որ Ուարուբաինի դիցուհու աստեղատունը «Կոյս»ն է եղել, որը մարմնաւորել է Լուսին աստուածուհուն: Նրան համընկնում է հայոց Նաւասարդ ամիսը, ինչն ըստ Շիրակացու, Հայկի դուստրերից մէկի անունն էր¹⁸⁹: Ուարուբաինի-«Կոյս»ը, որին Յրդ հերոսը հանդիպում է Երկրի ընդերքում՝ Անատակում եւ միեւնոյն ժամանակ տիեզերական տարածութեան մէջ, երկրի Որովայնն է («ուարուբաին»ը)՝ արգանդը, պորտը, որից կախուած է «Աստծոյ ողորմութիւնը, Երկրի լիութիւնն ու պտուղների առատութիւնը»:

Բայց վանի թագաւորութեան դիցարանում եղել է մէկ այլ դիցուհի եւս, որի անունն արձանագրութիւններում աքքադական Լուսին աստծոյ անունը նշանակող D³SIN գաղափարագրով է գրուել: Այդ դիցուհին Շիւլարդին է (Մելարդի), որի խորհրդանշը բիայնական աղբիւրներում կիսալուսինն է¹⁹⁰:

Հայկական աղթարական պատկերանշանների մէջ, ինչպէս վերելում ասացինք, կիսալուսիններ կըռող աղջկայ կերպարանք կայ «Կչէ՛ւք» համաստեղութեան տեղում, որը յաջորդում է «Կոյս»ին: «Կչէ՛ւք»ը համապատասխանում է հայոց Հոռի ամսին, որը նոյնպէս Հայկի դուստրերից էր՝ ըստ Շիրակացու: Այս Լուսնի նշանակ «Կչէ՛ւք»ին է սպառնում Կեն-

դանաշըջանում նրան յաջորդող «Կարիճ» համաստեղութիւնը, որն առաջացելով Վիշապ է կոչւում եւ փակել է ջրերի ակունքները Այն «Մհերի դռան» աստուածացանկում լաւագոյնս կարող է համապատասխանել Կուեռա աստուածութեանը։ Կուեռայի եւ Շիելարդէի («Կշէռք»-Լուսնի) միջեւ կայ անյայտ գործառոյթներով Աթրինի աստուածութիւնը, հնարաւոր է՝ աստղային երկնքում «Կշէռք»ի եւ «Կարիճ»ի հարեաւնութեամբ գտնուող Կենտաւրոս համաստեղութիւնը։

Քիայնական աղբիւրներում Կուեռային ձօնուած են եղել ջրային աւազաններ, աղբիւրներ Վանայ լճի արեւելեան ափի մօտ՝ Ծովաստանում (Ախիուսի քաղաքի մօտ) եւ էրինու երկրում։ Լճի հիւսիսային ափին՝ Մեծփափանքի մօտ մնացել է մի արձանասիւն, որը ձօնուած է եղել Կուեռային եւ Խալդիին միաժամանակ։ Արծուաբերդի արձանագրութիւնում՝ Արճէշից հիւսիս-արեւելք նոյնպէս յիշատակուած է «Կուեռայի աղբիւրը»¹⁹¹։ Այստեղից հետեւում է, որ Կուեռայի պաշտամունքն առնչուել է ջրի, աղբիւրների, որի պահապանն ընդհանուր առաջացեալանութեան մէջ, աւանդաբար, Վիշապն է։ Այդպէս է նաեւ հայկական հաւատալիքներում։ Օրինակ՝ Մուշում, Այաշկերտում ջուր չլինելու ժամանակ գործածում էին «Վիշապն ի չուքի ջրի վրին» առածը¹⁹²։ Այդ Վիշապը պէտք է որ նաեւ քիայնական Կուեռան եղած լինի։ Յայտնի է, որ Վանի թագաւորներից Մինուան պատմում է մի արտեզեան ջրհորի (աղբիւրի) կառուցման մասին Ուրմիա լճի հարաւ-արեւելեան ափից արեւելք գտնուող ժայռի վրայ փորագրուած արձանագրութիւնում։ Այդ ժայռի մօտ այժմ էլ հոսում է մի աղբիւր, որին տեղացիներն «Էփդահաբուլակի» են ասում։ Հմայակեանը կարծիք է յայտնել, որ այդ անունը «Ափդահակի աղբիւր» նշանակութիւնը կարող է ունեցած լինել¹⁹³։ Իսկ «Ափդահակ», ինչպէս Խորենացին է ասում, մեր լեզուով «Վիշապ» է նշանակում, քանի որ հայոց Տիգրան արքայից սպանուած Ափդահակի սերունդներին, որոնց նա տարագրել էր Գողթն գաւառ (Մասիս սարի հարաւային լանջի մօտ), Գողթան երգիչները «Վիշապագուններ» են կոչում¹⁹⁴։ Պատմականօրէն այստեղ է տեղադրուում նաեւ քիայնական արձանագրութիւններից յայտնի Կուարզանի երկիրը եւ համանուն ցեղանունը, որն, ըստ Հմայակեանի, պէտք է որ «վիշապագուն» հայերէն բառի տարբերակը եղած լինի¹⁹⁵։

Այսպիսով, տեսնում ենք, որ Կոնեռան Վիշապն է՝ ջրերի՝ ստորերկրային, հետեւարար՝ Տիեզերքից բխող աղբիւրների (քանի որ Անատակից անմիջապէս Տիեզերքի տեսարանն է բացւում) պահապանը։ Այն յիշվին համապատասխանում է «Կարիճ» համաստեղութեանը, իսկ վերջինիս բաժին է ընկնում հայոց Սահմի ամիսը։ Տեսակէտներ են եղել, որ «Սահմի»ն վախի, երկիւղի իմաստն է արտայայտում եւ հայերէնում պահպանուել է «սահմուկեր» բառի մէջ¹⁹⁶։ Այդ վախն ու երկիւղն, իրօք, համընկնում է Վիշապի ահարկու ընդթին, Վիշապ, որը փակում է ջրերի ակունքները եւ մարդկանց ծարաւի մատնում։ Նրան զոհարեցութեան տարուող «Կշէռք» համաստեղութեան կոյսը Լուսնի նշանակն է։ Այդ Լուսնին են տանում Վիշապին զոհարեցելու, բայց Արեւն իր թշնամուն սպանելով, ազատում է նրան։ Միեւնոյն ժամանակ կարելի է ասել, որ «Կոյս» Լուսինը խորհրդանշել է լուսնային օրացոյցն՝ իր ժամանակի միաւորներով, իսկ «Կշէռք» Լուսինը ցոյց է տուել աշնանային օրահաւասարը, երբ արեւադարձային տարին գրեթէ կէս է լինում՝ «Պոյ» համաստեղութիւնից՝ տարեակգրից հաշուած։

Դիցարանական Արեւ աստուածը (Յրդ հերոսը) ձմեռային արեւադարձին «Աթեղջիւր» համաստեղութիւնում Լոյս Աշխարհ ենելով, մտնում է Կենդանաշրջանի գօտու յաջորդ՝ «Ջրհոս» համաստեղութիւն, որը համապատասխանում է հայոց Արաց (Յունուար) ամսին։ Ջահուկեանը հնարաւոր է համարել Արացի եւ Վանի թագաւորութեան Արածա դիցանուն համաստեղելիութիւնը¹⁹⁷, իսկ Նիկոլայ Յարութիւնեանի կարծիքով, Արածան կապուած է Արեւելեան Եփրատի ասուրական Արծանիա եւ հայկական Արածանի անունների հետ¹⁹⁸։ Հմայակեանը ենթադրել է,

որ Արածան Արածանի գետի աստուածն է եղել¹⁹⁹։ «Ջրհոս» համաստեղութիւնն, իրօք, ինչպէս վերեւում ասուեց, մարմնաւորել է Տիգրիս եւ Եփրատ գետերը, որոնցից վերջինը չումէրական Գիլգամէշ է պոստում 7 կում անելով, խմում-ցամաքեցնում է «երկնային ցուլը» («Յուլ» համաստեղութիւնը)։

Նիկոլայ Յարութիւնեանը պարզել է, որ Արածա դիցանունից մի ամբողջ շարք աշխարհագրական անուններ են կազմուած եղել Վանի թագաւորութեան արձանագրութիւններից յայտնի Այադու, Սանգիրուտու երկրամասերում, ինչպէս նաեւ Տուարածի՝ պատմական Հայաստանի Տուարածատափ (Տաւարածի՝ հովուի դաշտ) գաւառի անունն մէջ։ Պաշտպանելով լեզուարան Գրիգոր Ղափանցեանի տեսակէտն այն մա-

սին, որ Արածա դիցանուան մէջ առկայ է հայերէն «արածել» բայը²⁰⁰, նա եղբակացրել է, որ խօսքն անասնապահութեան հովանաւոր աստծոյ մասին պէտք է եղած լինի: «Տուարածատափ» անունն էլ փաստում է այս տարածքում անասնապահութեան զարգացած լինելու մասին: Այդ է վկայում նաեւ Արգիշտի Ա-ի խորխոռեան տարեգրութիւնը, ուր նա պատմում է, թէ ինչ ահռելի քանակութեամբ խոշոր եւ մանր եղջերաւոր անասուններ է յափշտակել «Տուարածի» դաշտից: Զարգացած անասնապահական շրջանների մէջ էին մտնում Արածանիի վերին գետաբերանի միւս՝ Այադու եւ Սանգիրուտու տեղանքները: Սարգոն Բ-ն արձանագրել է Սանգիրուտուի մարզի Ուլիու քաղաքի մերձակայ դաշտերի խոտի փարթամ աճի մասին, որը չէր դադարում ոչ ամռանը, ոչ էլ ձմռանը²⁰¹:

Մեծ հաւանականութեամբ պէտք է ենթադրել, որ Արածանի գետի հովանաւոր Արածա աստուածն ինքը հովիւ է պատկերացուել, ինչը համընկնում է նաեւ միհրական առասպելի հեքիաթից աւանդուած նիւթին, ըստ որի, Յրդ հերոսը Լոյս Աշխարհ ելնելով («Այծեղջիւր» համաստեղութիւնում) հիւրընկալւում է հովուի մօտ: Այդ հովիւը «Այծեղջիւր» ին յաջորդող «Ջրոս» համաստեղութեան Արածա աստուածն է: Երբորդ հերոսը հովուի ոչխարներից մէկի փորի կաշին գլխին քաշելով, քողարկւում, քաշալ է ձեւանում՝ դրանով ցոյց տալով, թէ դեռ մեռած է, իբրեւ մազազրկուած-ճառագայթազրկուած Արեգակ, քանի որ ընդհանուր առասպելաբանութեան մէջ մազաթափուելը հաւասարաբեւ է դիտւում մահուանը²⁰², իսկ Արեւի ճառագայթները նրա մազերն են: Աստուածաշնչում այդպէս Սամսոնն է ուժազրկւում այն ժամանակ, երբ Դալիյան կտրում է նրա մազերը²⁰³, իսկ Սամսոնի անունն ուսումնասիրողները ծագած են համարում հրէական Šemeš-«արեւ» բառից²⁰⁴: Ուրարտական աղբիւրներում վարսերի առատութեամբ էր պատկերւում Երեմի-Արեգակը²⁰⁵, որի համաստեղութիւնը «Պոյն» է, իսկ ամիսն՝ Արեգը:

Իրականում այդպէս է նաեւ բնութեան մէջ. մինչեւ գարնանամուտ՝ «Պոյն» համաստեղութիւն հասնելը, Արեւը ձմռանը մի տեսակ եւ կայ, եւ չկայ դրութեան մէջ է: Ձմռանը նա թէեւ չողարձակւում է, բայց չունի դեռ իր իրական զօրութիւնը՝ կենարար, պտղաբերիչ ուժն ու ջերմութիւնը: Նա մեռած ոչխարին («Պոյնին») է մարմնաւորում, ինչպէս Յրդ

հերոս Արեւը, որ ոչխարի փորի կաշին է գլխին կրում: Հենց հասնի «Խոյ» համաստեղութեանը՝ կը քողագերծուի, ինչպէս հեքիաթներում է դէն նետում ոչխարի կաշին: Նրան արդէն սկսում են ճանաչել ոչ իբրեւ մագագուրկի, այլ իբրեւ մեծագոյն հերոսի, որը հանդերձեալ աշխարհում սխրանքներ գործելով, մարդկանց է վերադարձրել կեանքն ու տիեզերական կարգուկանոնը: Հետաքրքիր է, որ յունական դիցարանութեան մէջ Ամոնում ոչխարի գեղմ է իր վրայ կրում Զեւսը, որը նոյն այդ բնականաւորում պաշտում էր որպէս հովիւ արքայ: Այդ տեսքով նա դիմաւորելու է դուրս գալիս որդուն՝ Հերակլէսին, որը նոր էր կատարել իր 11րդ սխրանքը²⁰⁵, այսինքն՝ Արեւուդում դուրս էր եկել Կենդանաշրջանի 11րդ՝ «Ջրհոս» համաստեղութիւնից եւ մտել «Խոյ»ին նախորդող «Ձկներ»:

Արածան «Մհերի դռան» արձանագրութեան մէջ յիշատակուած 27րդ աստուածութիւնն է, որին անմիջապէս յաջորդում է 28րդ Զիուկունի աստուածը: Զահուկեանը նրա անունը համադրել է բնիկ հայերէն «ձուկ(ու)ն» հիմքային ձեւին²⁰⁷, ինչն ապացուցւում է նաեւ Կենդանաշրջանի վերջին՝ 12րդ՝ «Ձկներ» համաստեղութեան հին հայկական «Ձուկն» անունանմանով: «Ձուկն»ը անմիջապէս յաջորդում է «Ջրհոս»ին, ինչպէս Զիուկունին՝ Արածային: Փաստօրէն, ամէն ինչ, ինչպէս ասում են, համընկնում է միլիմետրերի ճշտութեամբ՝ հեքիաթի նիւթն՝ աստղային երկնքի պատկերին, աստղային երկինքն՝ առասպելին, առասպելի նիւթը՝ Վանի թագաւորութեան աստուածացանկին, աստուածացանկը՝ տոմարին՝ ըստ հերթականութեան: Յամենայն դէպս, այդ գուգաղրութիւններն ակնրախ են գոնէ Կենդանաշրջանի «Այծեղջիւր» համաստեղութիւնից մինչեւ «Յուլն» ընկած հատուածը՝ «Այծեղջիւր»-Քաղոց-Քաղդի, «Ջրհոս»-Արածանի-Արածա, «Ձուկն»-Զիուկունի-Մահեկի, «Խոյ»-Շիւրի (Արեւ)-Արեգ: Այս հանգամանքն, ինչ խօսք, հայոց տոմարի՝ խորապէս տեղական երեւոյթ լինելու, ծագումնաբանօրէն աստղային երկնքի բաժանման սկզբնական ժամանակներին աղերսուելու ցայտուն վկայութիւնն է:

Միանգամայն հնարաւոր է, որ Ձուկն (Զիուկունի) աստուածը կիսով չափ ձկնային եւ կիսով չափ մարդկային կերպարանքով է պատկերացուել, ինչպէս միջագետքեան Դագոնը, որի անունն աքքադերէնում «ձուկ» է նշանակել²⁰⁸ եւ համահունչ է «Զիուկունի-Ձուկն»ին: Դագոնն ասորական Դերկեսո դիցունու ամուսինն էր²⁰⁹: Դերկեսոն Միջագետ-

քում եւ Քանանում յայտնի է եղել Աթարգատիս, Աստոր, Աստորէթ, իսկ Յունաստանում՝ Աստարտէ անուններով²¹⁰, որ համապատասխանում է Հայոց Աստղիկ դիցուհուն: Աստղիկն, աւանդութեան համաձայն, ամէն գիշեր լողանում էր Արածանու ջրերի մէջ, իսկ պատանիները նրա մերկութիւնը տեսնելու համար կրակներ էին վառում Տարօնի Արտերտ գիւղի մօտ գտնուող Դաղոնաց լեռների վրայ²¹¹: Դագոնի անունով սար է կոչուել նաեւ Մուշի մօտ²¹², այսինքն՝ դարձեալ Արածանիի հովտում:

Դագոնը փղշտացիների (պաղեստինցիների) մէջ յայտնի է եղել Դագան, իսկ բաբելոնացիների մէջ՝ Օղակոն անուններով: Փիլոն Բիբլոսացու հաղորդմամբ, նա վերջիներէս եւ փիւնիկեցիներին հողագործութիւն, մասնաւորապէս՝ հացագործութիւն է սովորեցրել²¹³: Դեակոնովը ենթադրել է, որ Դագոնը հասկի աստուած է եղել²¹⁴: Բերոսոսը վկայել է նրա շումէրաաքքադական յունականացուած Օաննէս անուանաձեւը՝ որպէս կէս-ձուկ նախամարդ, որը ջրից դուրս գալով, գրութիւն, գիտութիւն, գանազան արհեստներ եւ երկրագործութիւն է սովորեցրել: Նոյնպիսի մշակութակերտ գործունէութիւն է վերագրուել նաեւ Օղակոնին, որին աքքադացիները Միջին Շփրատի հովտում բնակուողների հովանաւոր աստուածն են համարել²¹⁵:

Ամէն ինչից պարզ երեւում է, որ Դագոն-Ջիուկունի-Ձուկնը Հայկական լեռնաշխարհից սկիզբ առնող Շփրատ գետի շրջակայ տարածքները բնակեցրած հնագոյն ժողովուրդների գիտակցութեան մէջ ամրացած է եղել իրրեւ դպրութեան (իմաստութեան), արհեստագործութեան եւ երկրագործութեան աստուած, որը ճակատագրական դերակատարութիւն է ունեցել մարդկութեան զարգացման ճանապարհին: Թերեւս, նրա անունից պէտք է սերած համարել նաեւ ռուսերէն Diakon բառը, որ ռուսական ուղղափառ եկեղեցու աստիճանաւորի կոչում է, իսկ հնում հաւանական է, որ քրմութեանն է վերագրուած եղել:

Արեւուդու վրայ հանդիպում է արդեօք, առասպելական Տրդ հերոսը Ջիուկունի-Ձուկին: Կարելի է ենթադրել՝ այդ: «Անմահական Խնձորը» հեքիաթում (եւ այլուր) նա աշակերտ է մտնում արհեստագործի (ուկերչի, դերձակի եւն.) մօտ՝ Հովուից (Արածա աստծուց) բաժանուելուց յետոյ: Ճիշտ է, այս հեքիաթում այդ արհեստագործի ձկնալին կերպարանքի մասին խօսք չկայ, սակայն «Ոսկէ Ձուկը» վերնագրով մէկ այլ

հեքիաթում²¹⁶ նա միանգամայն Ձուկ է: Այս հեքիաթում էլ պատմում է կուրացած Թագաւոր Տօր մասին, որի աչքերը կարող է բուժել միմիայն Ոսկէ Զկան արիւնը²¹⁷: Զկնորսները երկար փնտրելուց յետոյ յ վերջոյ բռնում են նրան եւ ուզում են մորթել: Թագաւորի որդին չի թողնում եւ ազատ է արձակում Զկանը: Այդ արարքի համար հայրը նրան վտարում է իր Թագաւորութիւնից: Տղային ճանապարհին ընկերանում է մի անծանօթ եւ օտար աշխարհում օգնում, որ տիրանայ Հարստութեան ու «Հոլրի-մալաք (հրեղէն հրեշտակ) աղջկայ» սիրուն: Վերադարձին բացայտում է, որ ինքը նոյն այն Ոսկէ Զուկն է, որի կեանքը փրկեց Թագաւորի տղան: Ապա տալիս է իր թեփուկներից մէկը, որով էլ հերոսը բուժում է Տօր կուրացած աչքերը: Հայրը գահը գիշում է որդուն եւ տօնում նրա հարսանիքը «Հոլրի-մալաք աղջկայ» հետ:

Այստեղ, ինչպէս տեսնում ենք, կոյր Թագաւորի աչքերի բախսան ոսկէ խնձորին փոխարինելու է եկել Ոսկէ Զկան թեփուկը: Ուրեմն, ստացւում է, որ «Զուկն» համաստեղութիւնն Արեւուդու այն կէտն է, ուր պէտք է հանդիպեն ծեր, կուրացած ժամանակի աստուածն ու նրա որդի Միհր-Արեւը, որ Տօր աչքերի դեղն է բերում:

«Զուկն» համաստեղութեանը բաժին է ընկնում հայոց Մահեկի ամիրսը (Փետրուար), որի 13ի լոյս 14ի գիշերը ժողովրդի մէջ տօնւում է հրնում Միհրին ձօնուած Տեառնընդառաջի տօնը՝ խարովների չքահանգէսով, որոնք աւելի ուշ վառւում էին նաեւ եկեղեցիների բակերում: Այս տօնը, որ հիմքով խորապէս հեթանոսական է, եւ ոչ մի կապ չունի քրիստոնէական աւանդոյթների հետ, այնքան արմատացած է եղել ժողովրդի մէջ, որ եկեղեցին փորձել է գոնէ ինչ-որ կերպ քրիստոնէական բացատրութիւններ գտնել դրա բովանդակութեան համար: Ըստ եկեղեցու պաշտօնական մեկնաբանութեան, տօնի «Տեառնընդառաջ» անունը կապուած է Քրիստոսի կենսագրութեան հետ. Քրիստոսին, ծննդեան 40րդ օրը, ծնողները տանում են տաճար, որտեղ նրան ընդառաջ է գալիս խոր ծերութեան հասած եւ Տիրոջ գալստեանը սպասող Սիմէոն ծերունին, որտեղից էլ տօնը ստանում է իր անունը՝ Տիրոջն ընդառաջ²¹⁸:

Սկզբնապէս, իհարկէ, քրիստոնէական այդ աւանդութեան ծերունին հին ժամանակի աստուածն է եղել, իսկ Տէրը՝ Միհր-Արեւը: Հենց Փետրուար ամսի հայկական «Մահեկի» անունն մէջ էլ Միհրի անունն է ընկած: Այսպիսի կարծիք է յայտնել նաեւ Ալիշանը, որի դիտողութեամբ, հայոց տոմարը Արեւի Արեգ ամսով սկսուելու դէպքում պէտք է վերջացած լինէր իր մէջ իրանական «Մահ»-Լուսին արմատը ներառող Մահե-

կիող²¹⁹։ Միհրն իրանական (զենդական) աղբիւրներում «Մահ» էր անուանւում, իբրեւ Լուսին եւ համարժէք դիտւում Արեւին²²⁰։ Իսկ Տեառնընդառաջի տօնը գրեթէ նոյնական ծէսերով տօնւում է նաեւ պարսից մէջ՝ «Չհարշամբէ Սուրի» անունով²²¹։ Հետաքրքիր է, որ ըստ Շիրակացու, Մահեկի ամսին համարժէք «Ձկներ» համաստեղութիւնը պարսիկներին յայտնի է եղել «Մահիկ» անունով²²²։

Տեառնընդառաջը միհրական Արեւի վերադարձի տօնն էր, երբ սիրելի աստուածը վերադառնում էր գիշերով՝ թերեւս, Լուսնի կերպարանքով ծպտուած²²³։ Վերադառնում էր, որպէս տիեզերական օրէնքը՝ ժամանակի կարգաւորուածութիւնը վերահաստատած, սխրագործ հերոս։ Բերում էր բախտի եւ ժամանակի ծեր, կուրացած աստծոյ աչքերի բալասանը եւ ազդարարում մօտալուտ զարնանամուտը։ Գարնանը ընդլթիւնն Արեւի նման յարուլթիւն է առնում։ Կեանքը վերստին մտնում է իր բնականոն հունի մէջ, եւ մարդիկ իրենց բախտաւորուած են զգում։

Յաւօք, պատմութիւնը չի պահպանել աստղային այս հիանալի առասպելը հիւսած քրմերի անունները, սակայն այժմ գոնէ կարող ենք ասել, որ դա արտայայտել են ոչ ուշ, քան մեզանից շուրջ 4000 տարի առաջուայ օրացուցային իրողութիւնները, երբ արեւադարձային տարին սկսուած է համարուել զարնանային օրահաւասարի կէտից, իսկ այդ կէտը գտնուել է «Խոյ» համաստեղութիւնում։ Շատ բան է փոխուել պատմութեան մէջ այս ընթացքում, եւ շատ յիշատակներ են ջնջուել մարդկային յիշողութիւնից, սակայն աստղային երկինքը մնացել է անփոփոխ։ Եւ քանի դեռ վառւում են երկնքի Հիւսիսային եւ Հարաւային կիսագնդերի, ինչպէս նաեւ Կենդանաշրջանի համաստեղութիւններն իրենց պայծառ կամ թոյլ աստղերով, նրանք մշտապէս յիշեցնել կը տան այն հեռաւոր ժամանակները, երբ Արեւն աստուած էր, իսկ մարդկային բանաստեղծական միտքը հեքիաթ էր հիւսում Արեւուդու մասին՝ իր կեանքն էլ համարելով այդ հեքիաթի բաղկացուցիչ մասը։

ՄԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1 E. M. Meletinskii, "Proiskhojdenie Skazok O Mladshem Brate I Ikh Rol V Formirovanii

* Skazochного Epos," Geroi Volshebnoi Skazki (Կրտսեր Եղբոր Հեքիաթների Մաղումը եւ Նրանց Դերը Հեքիաթային էպոսի - Վիպերգութեան - Ձեւաւորման Մէջ, Գաղափարական Հեքիաթների Հերոսը), Մոսկուա, 1958, էջ 64-160:

- 2 Գաղիկ Մարտոյեան, «Երեք Նորայրների կամ Արեւների Դիցարանութիւնը Հայ Եւ Օտար Բանաւոր Մշակութում», Հայկազեան Հայադիտական Հանդէս, հտ. ԻԲ., Բէյրութ, 2002, էջ 59-79:
- 3 Ներսէս ԵնորՀայրի, Բանք Չափաւ, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1830, էջ 564:
- 4 E. Tseren, Lunnii Bog (Հոսանքի Աստուած), Մոսկուա, 1976, էջ 24-26:
- 5 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. I, խմբ. Յովսէփ Օրբելի, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ 27:
- 6 Նոյն, էջ 49:
- 7 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. II, խմբ. Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1959, էջ 23:
- 8 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. V, խմբ. Ս. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1986, էջ 15:
- 9 Նոյն, էջ 415:
- 10 Նոյն, էջ 28:
- 11 Նոյն, էջ 83:
- 12 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. VII, խմբ. Ս. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1979, էջ 585:
- 13 Նոյն, էջ 11:
- 14 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. XII, խմբ. Ս. Ա. Գէորգեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 82:
- 15 A. Aarne, S. Thompson, *The Types of the Folktale*, Helsinki, 1961, էջ 90-93, 195-197:
- 16 *Persidskie Narodnie Skazki*, sostavitel M. N. Osmanov, (Պարսկական Ժողովրդական Հեքիաթներ, կազմ. Մ. Ն. Օսմանով), Մոսկուա, 1987, էջ 56:
- 17 *Mifi Narodov Mira*, T.1 (Աշխարհի Ժողովուրդների Առասպելներ), Մոսկուա, 1991, էջ 372, 599:
- 18 Կարապետ Մելիք-Օհանջանեան, *Միթրա-Միհրը «Սասնայ Մուրի» Մէջ*, Երեւան, ՀԽՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1946, էջ 289-305:
- 19 Ա. Աբրահամեան, *Անանիա Շիրակացու Մատենադրութիւնը («Յաղագս Կենդանատեսական»)*, Երեւան, 1944, էջ 324:
- 20 *Persidskie Narodnie*, էջ 52, 109:

- 21 M. Drezden, "Mifologia Drevnogo Irana," Mifologii Drevnogo Mira (Հին Իրանի Դիցաբանությունը, Հին Աշխարհի Դիցաբանություն), Մոսկովա, 1977, էջ 344-45.
- 22 Mifi Narodov, T. 2, Մոսկովա, 1992, էջ 526.
- 23 Հերոդոտոս, Պատմություն ինը Գրքից, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986, էջ 223-224.
- 24 Նոյն, էջ 224-225.
- 25 D. S. Raevski, Ocherki Ideologii Skifo-Sakskikh Plemen (Ուրուադծեր Սկիթա-սակա-կան Ցեղերի Գաղափարաբանություն), Մոսկովա, 1977, էջ 115-118.
- 26 Մելիք-Օհանջանյան, էջ 274-275, 269-270; Mifi Narodov, T. 2, էջ 157.
- 27 B. Van-Der-Varden, Probujdayushayasia Nauka II. Rojdenie Astronomii (Արթնացող Գիտություն II. Աստղագիտության Մեծեղը), Մոսկովա, 1991, էջ 163.
- 28 Ե. Տէր-Մինասյան, Միջնադարեան Աղանդների Մագման Եւ Զարգացման Պատմությունից, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, 1986, էջ 18.
- 29 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հին Հաւատք Կամ Հեթանոսական Կրօնք Հայոց, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1895, էջ 92-93.
- 30 R. Greivs, Mifi Drevnei Gretsii (Հին Յունաստանի Առասպելները), Մոսկովա, 1992, էջ 150-151.
- 31 B. Van-Der-Varden, էջ 18-19, 124-125.
- 32 Բենիկ Թումանյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, Երևան, «Միտք» հրատարակչություն, 1984, էջ 232-235.
- 33 Նոյն, էջ 336; նոյնի՝ Լուսին, Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչություն, 1979, էջ 20.
- 34 Առաջին փուլը կոչւում է «Ուղեկցություն» (երբ Լուսինն ու Արեգակը դտնւում են դրեթէ՝ նոյն ուղղության վրայ եւ միեւնոյն համաստեղությունում ընթանում են միասին), Երկրորդ փուլը «Մենլիություն» է (Լուսնի փուլը 1-2 օրական է եւ Արեգակից հեռացած է 1 մասով, այսինքն՝ աղեղնային 1 աստիճանով)։ Երրորդ փուլը «Մագդություն» է (Լուսնի փուլը 3-4 օրական է եւ Արեգակից հեռացած է 15 աստիճանով)։ Զորրորդ փուլը «Մահկատեսական» է (Լուսինը երևում է նեղ մահիկի տեսքով, 5-6 օրական է եւ Արեգակից հեռացած է 60 աստիճանով)։ Հինգերորդ փուլը «Երկակտուր» է (Լուսնի եւ Արեգակի անկիւնային հեռաւորութիւնը 90 աստիճան է)։ Տարբերել են «Երկակտուր առաջին» եւ «Երկակտուր երկրորդ» փուլերը, որոնք ժամանակակից անունումներով՝ Լուսնի առաջին եւ վերջին թաւորներն են, երբ Լուսինը կիսոււած է։ «Երկակտուր առաջին» դէպքում Լուսինը 7-8 օրական է։ Վեցերորդ փուլը «Երկակորներ» է (Լուսինը երկու կողմից էլ կոր եզրագիծ ունի)։ Արեգակի նկատմամբ նրա ունեցած անկիւնային հեռաւորութիւնը 120 աստիճան է կազմում)։ Տարբե-

րել են «Երկակորնթի առաջին» եւ «Երկակորնթի երկրորդ» փուլերը Առաջին դէպ-
քում փուլը լինում է 9-10 օրական: Եթե երրորդ փուլը «Լիալուսին»ն է (այս անուանու-
մը սակայն այն իմաստը չի արտայայտում, ինչն այսօր է հասկացւում ժամանակա-
կից ռաբոնումներով՝ Լիալուսինը լինում է 14-15 օրական, երբ Լուսինն ու Արեգակը
դառնում են Երկրի տրամագծօրէն հակադիր կողմերում, այսինքն՝ նրանց անկիւնա-
յին հեռաւորութիւնը 180 աստիճան է: Այնինչ միջին դարերում «Լիալուսին» փուլի
դէպքում ենթադրում էր, որ Լուսինը 11-12 օրական է եւ Արեգակից հեռացած է 180
աստիճանով: Վերջին՝ ութերորդ փուլը «Բովանդակալուսին»ն է (Լուսինը 14-15 օրա-
կան է եւ Արեգակից հեռացած է 180 աստիճանով): «Բովանդակալուսին»ը համապա-
տասխանում է ժամանակակից «Լիալուսին» եզրին: Այնուհետեւ, ըստ ձեռագրի, զա-
յիս է դարձնել «Ուղեկցութիւնը», սակայն «զիջումը» (մաշուելը) հաշւում է «Երկա-
կորնթի երկրորդ» փուլից: Բոլոր այս հաշուարկները կազմուած են եղել սինոդական
կէս ամսուայ՝ 14 (15) օրուայ համար, սակայն Լուսնի փուլերի մի կէսով դժուար է վե-
րականգնել միւս կէսը եւս, այսինքն՝ Լիալուսնից մինչեւ Վերջալուսին (տե՛ս
նոյն՝ Լուսին, էջ 10-14):

35 Նոյն:

36 Ալիւան, էջ 144:

37 Gruzinskie Narodnie Skazki, sostavljeni i perevedeni N. I. Dolidze (Վրացական ժողովր-
դական Հեքիաթներ, կազմ. եւ թարգմ. Ն. Ի. Դոլիձէ), Թբիլիսի, 1966, էջ 15:

38 Հայ ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ. XII, էջ 280:

39 Թումանեան, Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն, էջ 336:

40 Mifî Narodov, T. 2, էջ 143; Հրաչեայ Աճառեան, Հայերէն Արմատական Բառարան,
հտ. Ա., Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1971, էջ 157-158:

41 Սարգիս Յարութիւնեան, Հայ ժողովրդական Հանդիսներ, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ
Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 16:

42 Յերէնը հեքիաթների ոսկէ խնձորները ճիւղերին Կենաց ծառի մասին պատկերացումը
ծագած է համարել արեւամուտին Տիեզերքի խորքերից երկնքով մէկ ձգուող վիթխարի
Կաթնծիրի տեսարանից: Կաթնծիր-Սրկնային ծառն էլ երկրային ծառերի նման, ըստ
տարուայ եղանակների, ունենում է «ծաղկման», «հասունացման» եւ «թառամելու»
ժամանակահատուածներ (Tseren, էջ 118-120):

43 Van-Der-Varden, էջ 194-196, 203:

44 Եղերկայ Վարդապետի Կողբացոյ Եղծ Աղանդոց, Թիֆլիս, տպարան Աղանեանի,
1914, էջ 79:

45 Tseren, էջ 329:

46 Drezden, էջ 344-45, 358; V. G. Lukonin, Kultura Sasanidskogo Irana (Մասանեան Ի-
րանի Մշակոյթը), Մոսկուա, 1969, էջ 80:

47 Van-Der-Varden, էջ 203-05:

48 Գարեգին Սրուանձտեանց, *Երկեր*, հտ. I, խմբ. Ս. Բ. Յարութիւնեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1978, էջ 437:

49 Բենիկ Թումանեան, Հ. Հ. Մնացականեան, *Բրոնզէ Դարի Գօտի-Օրացոյց*, Երեւան, «Միտք» Հրատարակչութիւն, 1965, էջ 32-33, 38:

50 Սրուանձտեանց, էջ 437:

51 Հայ ժողովրդական *Հեքիաթներ*, հտ., XII, էջ 82, 112, 164:

52 Persidskie Skazki, perevod R. Alieva, A. Bartelsa, N. Osmanova (*Պարսկական Հեքիաթներ*, թարգմանութիւնը Բ. Ալիևի, Ա. Բարտելսի, Ն. Օսմանովի), Մոսկուա, 1968, էջ 16: Միհր-Միրզա ծածկադրութիւնը մատնանշում է նաեւ ամերիկահայ բանագէտ, փիլիսոփայութեան դոկտոր Մարգիտ-Անահիտ Հազարապետեանը՝ Հայոց «Մոկաց Միրզա» ժողովրդական վիպերգի հերոսի անուան մէջ: Նա այդ եզրակացութեանը յանգել է ժողովրդական ստուգաբանութեան կամ, ինչպէս ինքն է անուանում՝ «չփոթասացութեան» օրինաչափութիւնները քննութեան առնելիս: Ուշադրաւ է, որ Հայագէտն իր դոկտորական ատենախօսութեան մէջ՝ Նոյն այդ եղանակով երեւան է հանում Հայ բանահիւսութեան մէկ այլ գլուխգործոցի՝ *Սասնայ Շաւր* էպոսի հերոսների ամենաուղղակի կապն արեւային առասպելաբանութեան հետ եւ Հայոց դիւցազներգութիւնն ուսումնասիրողների Հայեցքն ուղղորդում աստղային երկինք (Functional transformations in traditional oral narrative: An interdisciplinary study and personal interpretation of the Armenian epic David of Sassoun by Margit Anahid Hazarabedian. A dissertation submitted in partial satisfaction of the requirements for the degree of Doctor of Philosophy. Fall 1998, pp. 381-389):

53 S. N. Kramer, *Istoria Nachinaetsia V Shumere* (*Պատմութիւնը Սկսում է Շումէրում*), Մոսկուա, 1991, էջ 161:

54 Van-Der-Varden, էջ 194:

55 Greivs, էջ 46:

56 Van-Der-Varden, էջ 196:

57 Mifi Narodov, T. 2, էջ 194:

58 *Ագաթանգեղոյ Պատմութիւն Հայոց*, Թիֆլիս, տպարան Աղանեանի, 1914, էջ 395:

59 Ս. Բ. Յարութիւնեան, Հայ Առասպելաբանութիւն, Բէյրութ, 2000, Համագգայինի «Վահէ Սէթեան» տպարան, էջ 391-409:

60 Van-Der-Varden, էջ 196:

61 Յարութիւնեան, Հայ Առասպելաբանութիւն, էջ 10-11, 17:

62 Ալիւան, էջ 92-93:

- 63 Թումանյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, էջ 48-47, 68-71:
- 64 Greivs, էջ 338:
- 65 Tseren, էջ 118-120; A. Donini, *U Istokov Khristianstva* (Քրիստոնէութեան Ակունքների Մօտ), Մոսկուա, 1989, էջ 63-64:
- 66 Թումանյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, էջ 75-78:
- 67 Անանիա Շիրակացուն յայտնի են եղել «Երկուտրեակ», «Կոյա», «Կչէռք», «Կարիճ», «Ջրոս» եւ «Զկներ» համաստեղութիւնների հին հայկական Եկաւոր, Կուսանակ, Կշիռ, Կոր, Ջրահեղ, Զուկն անունները (Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 328-329):
- 68 A. Klimishin, *Kalendar i Khronologia* (Տոմար Եւ Ժամանակագրութիւն), Մոսկուա, 1985, էջ 25-26: Կարծիք կայ, որ «Խոր» համաստեղութիւնը Կենդանաշրջանի առաջնորդ նշան է դարձել յոյների միջնորդութեամբ, որոնք բարեկական «Վարձու աշխատող» նշանն, առանց համաստեղութիւնների հերթականութիւնը խախտելու, թարգմանել են «Ոչխար» (Ari, Aries) եւ դարձնալին օրահաւասարը սկսուած համարել հենց այդ նշանից: Մինչդեռ բարեկացիները դարձնալին օրահաւասարը սկսուած էին համարում ոչ թէ «Խոր»ից, այլ Կենդանաշրջանի նկատմամբ անշարժ աստղերի ունեցած յարերական դիրքից (Van-Der-Varden, էջ 18, 301-302):
- 69 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, *Թուրքիկ Հայրենաց Հայոց*, հտ. I, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1889, էջ 88:
- 70 Հայկ Բադալեան, Հայոց Տոմարի Պատմություն, Երեւան, Հայկ-ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1978, էջ 12-13:
- 71 Թումանյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, էջ 133-134:
- 72 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 315-317:
- 73 Գրիգոր Բրուտեան, *Օրացոյց Հայոց*, Մալր աթոռ ս. Էջմիածին, Մալր աթոռ ս. Էջմիածնի տպարան, 1997, էջ 289:
- 74 Ալիշան, Հին Հաւատք, էջ 143-144:
- 75 Ասիա Օդարաշեան, «Ամանորը Հայ Ժողովրդական Տօնացոյցում», Հայ Ազգագրութիւն Եւ Բանահիւսութիւն, հտ. IX, Երեւան, Հայկ-ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1978, էջ 12:
- 76 Թումանյան, Հայ Աստղագիտության Պատմություն, էջ 200-201:
- 77 Klimishin, էջ 127-128:
- 78 Ալիշան, Հին Հաւատք, էջ 126:

79 Ս. Ներսիսեան, *Աստղալից Երկինք*, Երևան, 2000, «Դար 2000» հրատարակչութիւն, էջ 39-41.

80 Van-Der-Varden, էջ 29, 31.

81 Ա. Դաւթեան, «Աստղային Առասպելների Համակարգ «Գիրգամէշ» Էպոսում», *Նորք, ամսագիր*, N 2, Երևան, 2002, էջ 171-172.

82 Թումանեան, *Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն*, էջ 212.

83 Համաստեղութիւնների գրչանկար վերարտադրութիւնները՝ այնպիսիք, որպիսիք այժմ հանդիպում են աստղագիտական, աստղարաշխական գրականութեան մէջ կամ այլուր, նկարագրուած են Պատոնի՝ մ.թ.ա. 7- դարում ապրած աշակերտ Յւդոքսի *Հալլիք* եւ *Երեւոյթներ* գրքերի տունայնների հիման վրայ, որոնք կորած են եւ մեզ են հասել ալեքսանդրիացի բանաստեղծ Արատոս Բ-ի ձեռքով վերաշարադրուած «Երեւոյթներ» պոէմից: Համաստեղութիւններն այստեղ նկարագրուած են բացառապէս յունական առասպելների հիման վրայ, բայց հեղինակը մշտապէս խօսում է դրանց խոր եւ անյայտ հնութեան մասին (տե՛ս՝ Թումանեան-Մնացականեան, էջ 17):

84 Greivs, էջ 76, 158, 352.

85 Նոյն, էջ 349-354

86 Tsceren, էջ 188.

87 Օրինակ՝ Ապարանցի Մովրայդի պատումը (*Սասնայ Մուր. Ժողովրդական Վէպ*, աշխ. Սարգիս Յարութիւնեան, Երևան, «Սովետական Գրող» հրատարակչութիւն, 1977, էջ 59-60):

88 Յուլի եւ Կենաց Ծառի անմիջական կապն առաւել վառ արտայայտուած է վանի Թագաւորութեան մշակոյթում: Արծկէից յայտնաբերուած յայտնի բարձրաքանդակում պատկերուած է սրբազան Ծառի նշանակն՝ իր երկու ճիւղերով, որոնցից մէկն աճում է ցուլի գլխից, միւսը՝ զաւակից: (Յուլն այստեղ միաժամանակ կարող է խորհրդանշել բնութեան 4 տարրերից՝ Հողը) Այս Ծառն՝ իր տերեւներով զուգադրուած է նաեւ նիգակի ու նիգակի ծայրակալի հետ: Տե՛ս՝ P. Kalmeyer, "Simvol Khaldi," *Drevnii Vostok* (Նորգի Պորհրդանիշը, *Հին Արեւելք*), No. 4, Երևան, 1983, էջ 179-189, գծ. 5.

89 «Կոյս» Համաստեղութիւնը յոյները նոյնացրել են Երկրի արգաւանդութեան դիցուհի Դեմետրային (A. Bonov, *Mifi I Legendi O Sizozvezdiakh* (Առասպելներ Եւ Աւանդադրոյթներ Համաստեղութիւնների Մասին), Ալմա-Աթա, 1985, էջ 98-99), սակայն սկզբնապէս «Կոյս»ն, ամենայն հաւանականութեամբ, նրա դուստրն է եղել՝ Պերսեփոնէն, քանի որ այդ մակդիրն աւելի շուտ դստերն է բնորոշում, քան՝ մօրը:

90 A. Bonov, էջ 152; մ.թ. Բ. դարում ապրած Պտղոմէոսի աստղացուցակում, որը նա վերցրել է Հիպարքոսի՝ մ.թ.ա. Բ. դարում կազմած աստղացուցակից, «Կարիճ» Համաստեղութեան կողքին, «Վշէռք»-ի փոխարէն, նշուել է «Ջանիք»-ը: Այս հանգամանքն աստղագէտներից ոմանց հիմք է տուել ենթադրել, թէ մ.թ.ա. Բ. դարում Կենդանա-

չըջանում ճանաչել են աւելի մեծ «կարիճ», քան այժմ ենք տեսնում: Մանաւանդ, որ մ. թ. 7- դարի հռոմէացի հեղինակ Մարիուս Սերվիուսն էլ հաղորդել է, որ երկար ժամանակ կենդանաչըջանը բաղկացած է եղել ընդամենը 11 համաստեղութիւնից (Բրուտեան, էջ 201-202): Սակայն յայտնի է, թէ որքան է տեւել այդ «երկար ժամանակը», ինչպէս նաեւ՝ երբ է կատարուել փոփոխութիւնը, դիպուածային բնոյթ է կրել, թէ ընդունուած է եղել ամէնուրեք: Յամենայն դէպս, Արեւի 12 կանգառները Տիեզերքում թատերականացուած ներկայացում էին դեռեւս խեթերի Հասսումաս եւ հին հնդդիկների Ռաջասույա նոր տարուայ տօնակատարութիւնների ժամանակ (V. G. Ardzinba, *Rituali I Mifi Drevnei Anatoli (Հին Անատոլիի Ծէսերը Եւ Առասպելները)*, Մոսկուա, 1982, էջ 43, 45-47): Իսկ խեթական թագաւորութիւնը թուագրւում է մ.թ.ա. ԺԸ-ԺԳ դարերով: Եռմէրական Գիլգամէշ էպոսում Գիլգամէշի բոլոր արկածները յաջորդաբար տեղի են ունենում 12 ասպարէզների վրայ: Իսկ Գիլգամէշի մեզ հասած գրառումները մ.թ.ա. ԺԺ-ԺԸ դարերից են (Հին Արեւելքի Պոնդիա, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, 1982, էջ 522):

91 Ռ. Համբարձումեան, Հայկական Տոմար, Երեւան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 1992, էջ 49ի նկարը:

92 Արրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 325-326:

93 Ներսիսեան, էջ 96:

94 Թումանեան-Մնացականեան, էջ 24-42:

95 Greivs, էջ 378-382:

96 Թարութիւնեան, Հայ Ժողովրդական Հանելուկներ, էջ 6-7:

97 Greivs, էջ 95:

98 E. G. Kagarov, *Kult Fetishei, Rastenii I Jivoitnikh V Drevnei Gretsii (Ճեղքների Բույսերի Եւ Անասունների Պաշտամունքը Հին Եռնաստանում)*, Ս. Պետերբուրգ, 1913, էջ 164:

99 Սրուանձտեանց, էջ 392:

100 Երուանդ Լալայեան, *Երկեր*, հտ. I, կազմ. եւ ծանօթ. Կ. Վ. Մելիք-Փաշայեան եւ Ա. Մ. Նաղինեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1983, էջ 239:

101 Հ. Ղեւոնդ Ալիշան, Հայ-Բուսակ Կամ Հայկական Բուսաբառութիւն, Վենետիկ-Ս. Ղազար, 1895, էջ 253:

102 Սրուանձտեանց, էջ 88:

103 Այս մասին տես՝ A. Ia. Gurevitch, "Predstavlenia O Vremeni V Srednevekovoi Evrope," *Istoria I Psikhologia (Պատկերացում Ժամանակի Մասին Միջնադարեան Եւրոպայում, Պատմութիւն Եւ Հոգեբանութիւն)*, Մոսկուա, 1971, էջ 159-164:

104 Թումանեան, Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն, էջ 258-257:

- 105 Van-Der-Varden, էջ 156-157; Drezden, էջ 380-381; M. Eliade, *Patterns in Comparative Religion*, London, 1983, էջ 172.
- 106 Մ. Խ. Աբեղեան, *Երկեր*, Հտ. Է., կազմ. եւ խմբ. Ս. Յարութիւնեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1976, էջ 23; Երուանդ Լալայեան, *Երկեր*, Հտ. II, կազմ. եւ հրտ. Ա. Մ. Նազիսեան, Երեւան, 1988, էջ 152.
- 107 *Եղեղիկայ Վարդապետի Կողբացւոյ*, էջ 80-81.
- 108 A. N. Zolotarev, *Rodovoi Stroi I Pervobitnaia Mifologia (Յեզական Կարգը Եւ Նախնայարեան Դիցարանութիւնը)*, Մոսկուա, 1964.
- 109 *Եղեղիկայ Վարդապետի Կողբացւոյ*, էջ 80-81; Gr. Khalatians, *Obshti Ocherk Narodnikh Armianskikh Skazok (Շնչանուր Աննարի Հայ Ժողովրդական Հեքիաթները)*, Մոսկուա, 1885, էջ 6.
- 110 Raevski, էջ 62-63.
- 111 *Mifi Narodov*, T. 2, էջ 154-156.
- 112 Van-Der-Varden, էջ 181-182, գծ. 24, 26, 27.
- 113 Greivs, էջ 18.
- 114 Apulei, *Apologia, Metamorfozi, Floridi (Ապոլոգիա, Փոխակերպումներ, Ֆլորիդներ)*, Մոսկուա, 1930, էջ 187-202.
- 115 Greivs, էջ 15.
- 116 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, Հտ. IV, խմբ. Յ. Մ. Մկրտչեան, Երեւան, Հայկ. ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1963, էջ 196.
- 117 *Եղեղիկայ Վարդապետի Կողբացւոյ*, էջ 80.
- 118 Ա. Տ. Ղանալանեան, Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, Երեւան, 1960, էջ 267.
- 119 Van-Der-Varden, նկար 16; J. Puhvel, *Comparative Mythology*, Baltimore and London, 1989, էջ 100.
- 120 Սասնայ Մանր. Ժողովրդական Վէպ, էջ 251-253, 260-261.
- 121 *Եղեղիկայ Վարդապետի Կողբացւոյ*, էջ 79-81.
- 122 Սասունցի Դաւիթ. Նոր Պատումներ, Հաւաքեցին եւ Հրատարակութեան պատրաստեցին Գր. եւ Վ. Գրիգորեանները, Երեւան, «Սովետական Գրող» Հրատարակչութիւն, 1977, էջ 333-341.
- 123 J. E. Fontenrose, *Orion: The Myth of the Hunter and the Hunters*, Berkeley, Los Angeles, London, 1981 էջ 5-6; Բրուտեանը նկատել է, որ յոյների մէջ երկնքի ամենապայծառ եւ գեղեցիկ Համաստեղութեան Համադրումը ղիցաբանական ոչ գլխաւոր,

- այլ շարքային հերոս Օրիոնի հետ, վկայում է, որ այս աստղատունը եւ Օրիոնի առասպելականացումը յունական միջավայրում օտարամուտ են (Բրուտեան, էջ 91):
- 124 Մ. Խ. Արեղեան, *Երկեր*, հտ. Ա., խմբ. Ա. Ղանալանեան, Երեւան, Հայկ. ԽՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1966, էջ 39:
- 125 Բրուտեան, էջ 159; Ալիշան, *Հին Հաւատք*, էջ 119-124:
- 126 Ա. Շիրակացի, *Տիեզերագիտութիւն Եւ Տոմար*, Երեւան, Հայպետհրատ, 1940, էջ 76-77:
- 127 «Հայկ» համաստեղութեան գօտու 3 աստղի «Երեք Թաղաւոր» անուանումը նոյնպէս կարող է պատշաճել հեթաթեւերի ժամանակի աստծոյ 3 որդիների թուաքանակին: Բրուտեանը Հայկի զաւակների թուաքանակի մասին հայ միջնադարեան մատենագիտական աղբյուրներից յայտնի տուեալները մանրամասնօրէն քննելով, յանգել է այն եզրակացութեան, որ Հայկն ունեցել է 3 որդի, որոնցից մէկն, ի տարբերութիւն հեթաթեւերի տրամադրած նիւթի՝ աւազը, մայրամուտին մեռնող Արեւն է: Հետեւաբար, ըստ հեղինակի, միւս երկու որդիներն էլ պէտք է մարմնաւորած լինէին արշալոյսի եւ միջօրէի Արեւներին (Բրուտեան, էջ 393-9):
- 128 Թարութիւնեան, *Հայ Առասպելաբանութիւն*, էջ 210-215:
- 129 Թումանեան, *Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն*, էջ 212:
- 130 Թարութիւնեան, *Հայ Առասպելաբանութիւն*, էջ 215-216:
- 131 Նոյն, էջ 10, 118:
- 132 Սասնայ Մօկր, հտ. Ա., խմբ. պրոֆ. դր. Մ. Արեղեան, աշխատակց. Կ. Մելիք-Օհանջանեանի, Երեւան, Հայպետհրատ, 1936, էջ 470:
- 133 I. M. Diakonov, "K Voprosu O Simvole Khaldi," *Drevnii Vostok* (Նալդի խորհրդանշելի Հարցի Շուրջը, *Հին Արեւելք*), No. 4, Երեւան, 1983, էջ 191-192:
- 134 Van-Der-Varden, էջ 163:
- 135 Diakonov, էջ 192-193:
- 136 G. A. Koshelenko, "Rannie Etapi Razvitia Kultura Mitri," *Drevnii Vostok I Antichni Mir* (Միջրաջի Պաշտամունքի Զարգացման Վաղ Շրջանները, *Հին Արեւելք Եւ Հին Անտիկ Աշխարհ*), Մոսկուա, 1972, էջ 75-84:
- 137 Ս. Գ. Հմայակեան, *Վանի Թագաւորութեան Պետական Կրօնը*, Երեւան, Հայաստանի ԳԱ հրատարակչութիւն, 1990, էջ 36, աղ. 9, 3, 4, նկ. 3:
- 138 O. Belly, *The Anzaf Fortresses and the Gods of Urartu*, Istanbul, 1999, էջ 37-41, fig. 17:
- 139 Հմայակեան, էջ 35, ծանօթ. III գլխի, N 29:
- 140 Նոյն, էջ 10:

- 141 Նոյն, ադ. 8, 9, 12(2):
- 142 Նոյն, էջ 44-45:
- 143 Թ. Հ. Կարադեօզեան, «Ուրարտական Աղբիւրները Հայկական Լեռնաշխարհի Եւ Հարեւան Պետութիւնների Մասին», Հայ Ժողովրդի Պատմութեան Գրեւորմամբ, հտ. 1, կազմ. Պ. Յովհաննիսեան, Ա. Գ. Աբրահամեան, Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1981, էջ 47, ծան. 1:
- 144 Հմայակեան, էջ 77:
- 145 Թ. Ա. Մարտիրոսեան, Գիտութիւնը Սկսւում Է Նախնադարում, Երեւան, «Սովետական Գրող» հրատարակչութիւն, 1978, էջ 118, ադ. XXIV ա, նկ. 6:
- 146 Փաւստոսի Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, Գալստեան տպարան, 1912, էջ 13:
- 147 Արտակ Մովսիսեան, «Խալդի Դիցանուն Գրութեան, Նշանակութեան Եւ Յարակից Հարցերի Շուրջ», «Հայկական Քաղաքակրթութիւնը Հնագոյն Ժամանակներից Մինչեւ Քրիստոնէութեան Ընդունումը», ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտութեան եւ Ազգագրութեան ինստիտուտ, ՀՀ ԳԱԱ Արեւելագիտութեան ինստիտուտ, Գիտաժողով, Երեւան, 2000, 30 Հոկտեմբերի, էջ 33-35:
- 148 Գէորգ Զահուկեան, «Հայկական Շերտը Ուրարտական Դիցարանում», Պատմադաստիարական Հանդէս, N 1, Երեւան, 1988, էջ 42:
- 149 Raevski, էջ 59-60:
- 150 Քսենոփոն, Անաբասիս, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1970, էջ 98:
- 151 Հմայակեան, էջ 33:
- 152 Նոյն, ադ. 29:
- 153 Նոյն, ծանօթ. III գլխի, N 39:
- 154 Տէր-Մինասեան, էջ 15:
- 155 S. B. Arutunian, “Relikti Blagoslovenia Pri Obshestvennom Jertvopovedani” (Օրհնանքի Վերապրուկները Հասարակական Զոհաբերութեան Ժամանակ), Պատմադաստիարական Հանդէս, N 3, Երեւան, 1971, էջ 258:
- 156 Հմայակեան, էջ 10:
- 157 Նոյն, էջ 41:
- 158 Ա. Պետրոսեան, «Ուրարտական Գլխաւոր Աստուածների Եռեակը Եւ Պետութեան Իշխող Վերնախաւի Մագման Խնդիրը», Պատմադաստիարական Հանդէս, N 2, Երեւան, 2002, էջ 251:

- 159 Հմայակեան, աղ. 16:
- 160 Մելիք-Օհանջանեան, էջ 270; Թումանեան-Մնացականեան, էջ 31; Տէր-Մինասեան, էջ 13:
- 161 Drezden, էջ 351:
- 162 N. Ia. Marr, i I. Smirnov, "Vishapi," *Trudei Gosudarstvennoi Akademii Istarii Materialnoi Kulturi*, T. I (Վիշապներ, Պետական Ակադեմիայի Նյութական Մշակույթի Պատմության Աշխատություններ), Լենինկրատ, 1931, գծանկար 1, 2, 5:
- 163 Տէս՝ Mifi Narodov, T. II, էջ 155, վերին նկարազարդումը՝ ձախից:
- 164 Տէս Նոյն՝ վերին նկարազարդումն՝ աջից:
- 165 Հմայակեան, աղ. 15:
- 166 Նոյն, աղ. 18 (3):
- 167 Նոյն, աղ. 25:
- 168 Նոյն, էջ 42:
- 169 Պետրոսեան, էջ 251:
- 170 Bonov, էջ 15, 67-68:
- 171 Հմայակեան, էջ 44:
- 172 Նոյն, էջ 45-46; Պետրոսեան, էջ 248-249:
- 173 Հմայակեան, աղ. 4 (1), 24 (2):
- 174 Նոյն, էջ 46:
- 175 Սրուանձտեանց, էջ 493-494:
- 176 Ազգագրական Հանդէս, II տարի, գիրք Բ., Թիֆլիս, 1897, էջ 217:
- 177 P. Kalmeyer, "Simvol Khaldi", *Drevnii Vostok* (Խալդիի Խորհրդանիշը, Հին Արեւելք), No. 4, Երեւան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչություն, 1983, էջ 186, նկ. 5:
- 178 Հմայակեան, էջ 76: Բարեկենդանը Հայոց մեջ տօնւում էր չարաթներ չարունակ: Այս մասին տե՛ս՝ Օդարաչեան, էջ 8-11:
- 179 Հմայակեան, էջ 38, աղ. 8, 9, 13:
- 180 Արրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրությունը, էջ 325-326:
- 181 Ալիշան, Հին Հաւատք, էջ 97:

- 182 Համբարձումեան, էջ 42;
- 183 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 332;
- 184 Հմայակեան, էջ 36, ադ. 9, 3, 4 (նկ. 3), էջ 38, ադ. 8, 9;
- 185 Թումանեան, Հայ Աստղագիտութեան Պատմութիւն, էջ 81;
- 186 Tseren, էջ 125;
- 187 Ազաթանգեղայ Պատմութիւն Հայոց, էջ 34-35;
- 188 Կ. Վ. Մելիք-Փաշայեան, Անահիտ Դիցունու Պաշտամունքը, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1963, էջ 68;
- 189 Շիրակացի, Տիեզերագիտութիւն Եւ Տոմար, էջ 76-77;
- 190 Հմայակեան, էջ 48-50;
- 191 Նոյն, էջ 51;
- 192 Ա. Տ. Ղանալանեան, Առաքանի, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1960, էջ 328;
- 193 Հմայակեան, էջ 51;
- 194 Սրբոյ Հօրն Մերոյ Մովսէսի Խորհնացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիս, 1913, էջ 75-85;
- 195 Հմայակեան, էջ 53-54;
- 196 Համբարձումեան, էջ 23;
- 197 Գէորգ Զահուկեան, Հայերէնը Եւ Հնդեւրոպական Հին Լեզուները, Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1970, էջ 69, ծան. 66; նոյնի՝ Հայկական Շերտը, էջ 53;
- 198 N. V. Arutiunian, Btaynili (Urartu), (Բիայինիյի, Ուրարտու), Երևան, Հայկ. ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչութիւն, 1970, էջ 358-359;
- 199 Հմայակեան, էջ 56-57;
- 200 Gr. Kapantsian, Obshie Elementi Mejdu Urartskim I Khetskim Yazikami (Ընդհանուր Տարբեր Ուրարտական Եւ Խեթական Լեզուների Միջեւ), Երևան, Երևանի Համալսարանի հրատարակչութիւն, 1936, էջ 53, ծանոթ. 2;
- 201 N. V. Arutiunian, էջ 358-359;
- 202 V. Ia. Propp, Istoricheskie Korni Volshebnoi Skazki (Կախարդական Հէքիայթի Պատմական Արմատները), Լենինկրատ, 1946, էջ 98, 236-237;
- 203 Դատաւորը, ԺԳ-ԺԶ;

- 204 Fontenrose, էջ 222-224;
- 205 Հմայակեան, էջ 45, աղ. 4, 24, նկ. 1, 2;
- 206 Greivs, էջ 380, 383;
- 207 Զառուկեան, Հայկական Շերտը, էջ 52-53;
- 208 Mifi Narodov, T. I, էջ 346;
- 209 Նիկողայոս Ադոնց, «Հին Հայոց Աշխարհայեցքը», Հայրենիք ամսագիր, Հոկտեմբեր, 1926, էջ 80;
- 210 Գրիգոր Ղափանցեան, Արա Գեղեցիկի Պաշտամունքը, Երևան, 1944, էջ 38;
- 211 Սրուանձտեանց, էջ 48;
- 212 Ղափանցեան, էջ 91;
- 213 Նոյն, էջ 134, 90;
- 214 I. M. Diakonov, Arkhayicheskie Mifi Vostoka I Zapada (Արեւելքի Եւ Արեւմուտքի Հնադարեան Առասպելները), Մոսկուա, 1990, էջ 166;
- 215 Ադոնց, էջ 80; Mifi Narodov, T. I, էջ 234; T. 2, էջ 346;
- 216 Հայ Ժողովրդական Հեքիաթներ, հտ., II, էջ 39;
- 217 Զուկ ուտեն, իրօք, Ժողովրդական Համոզմունքով, ամրացնում է աչքի տեսողութիւնը, ինչը նաեւ բժշկութիւնն է հաստատում;
- 218 Հրանուշ խառտեան-Առաքելեան, Հայ Ժողովրդական Տօները, Երևան, «Հայաստան» հրատարակչութիւն, 2000, էջ 44;
- 219 Ալիլան, Հին Հաւատք, էջ 103;
- 220 Van-Der-Varden, էջ 163;
- 221 Արտակ Արք. Մանուկեան, Հայ Եկեղեցու Տօները, Թեհրան, «Նալիրի» հրատարակչութիւն, 1969-1378, էջ 63-64;
- 222 Աբրահամեան, Անանիա Շիրակացու Մատենագրութիւնը, էջ 323;
- 223 Միւրի լուսնային առասպելութի մասին տե՛ս՝ Գ. Մ. Մարտոյեան, «Մհեր-Միւրի Առասպելական Շերտը Հայկական Ժողովրդական Հեքիաթներում», Մերձաւոր Եւ Միջին Արեւելքի Երկրներ Եւ Ժողովուրդներ, հտ. XIX, Երևան, 2000, «Զանգակ 97», էջ 232-243;

THE REFLECTION OF THE ZODIAC IN
THE FOLK-TALES OF THE MITHRA-SUNS
(Summary)

GAGIK MARTOYAN

The world famous folk-tale of the three brothers originates from the myth of the three Mithra-Suns. The youngest brother in this folk-tale represents the Sun of the dark world of afterlife. The entrance to this post-mortal world embodies the Constellation of the Crab, where the Summer solstice axis was found some 4000 years ago. The Sun travels in this folk-tale through the seven constellations of the Zodiac and scores victories over the Hydra, Scorpio and Serpent ciphers of Zodiac, which embody the universal forces of chaos and destruction. The Mithra-Sun returns to the World of Light at the Capricorn cipher of the Zodiac, coinciding with the Winter solstice. The Mithra-Sun also cures the blindness of the god of Time in Fishes, the twelfth constellation of the Zodiac. The Mithra-Sun is hence the god, which corrects Time and the calendar. He kills the Serpent, which steals time units from the fruit of the tree of life and the Moon, which was used in old times to measure Time.

Gagik Martoyan argues that the three main gods in Urartian mythology – Khaldi, Teisheba and Shivini – reflect the different positions of these three Suns. They constitute the threefold embodiment of Mithra in the twelve signs of the Zodiac. Khaldi is the Sun that dies and comes back to life at the solstice points. Teisheba covers the time and space between the Zodiac signs of the Bull and Capricorn (April-December), while Shivini is the god of early Spring, corresponding to the Constellation of Aries in March. The Khaldi Sun is undoubtedly the most powerful among these three gods.